
DACIA POROLISSENSIS

I. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor

Nicolae GUDEA

Cel de al XVIII-lea Congres Internațional pentru studiul Frontierelor Imperiului Roman de la Zalău (1–10 septembrie) a pus în fața cercetătorilor limesului și armatei romane (și nu numai) realități puțin cunoscute (ca să nu spunem necunoscute) în legătură cu provincia Dacia Porolissensis.

Acest fapt m-a îndemnat să mă gândesc la întocmirea unei istorii a acestei provincii. În fond, dacă romanii s-au gândit la o provincie separată, la organizarea ei administrativă și militară separată și istoria ei trebuie tratată separat, fără însă a pierde o clipă legătura cu celelalte provincii dacice. Voi începe această istorie cu o serie de liste bibliografice privind diferitele domenii și probleme tipice istoriei unei provincii. În cele ce urmează voi prezenta bibliografia istoriei militare, urmată, cum e și firesc, de o scurtă trecere în revistă a istoricului acestor cercetări.

Pentru ca cititorul (mai ales cel neavizat) să înțeleagă evoluția lucrărilor noastre și, în același timp, evoluția istorică a provinciei, fiecare număr din serie va fi însoțit de o prezentare a istoriei provinciei cu accentul pe partea pentru care se prezintă bibliografia.

1.1. Dacia Porolissensis a fost înființată în anii 118-119, când teritoriile nord-dunărene ale fostei Dacii au fost reorganizate de împăratul Hadrianus (*Daicoviciu-Protase 1964*, p 163-171 ; *Macrea 1969*, p 51-52 ; *IDR I*, p 20 ; *Piso 1993*, p 34). Primul document care o atestă este diploma militară din anul 123 (*IDR I*, Dipl. D VII). A funcționat apoi până la sfârșitul stăpânirii romane (275 p. Chr.).

2. Teritoriul provinciei cuprinde fostele părți de nord ale provinciei Dacia întemeiată de Traianus. Hotarele sunt binecunoscute spre nord (cursul Someșului Mare), spre nord-vest (linia Munților Meseș), spre nord-est (linia Munților Călimani). În aceste direcții granița este marcată atât de șirul de caste, cât și, mai ales, de linia înaintată de turnuri de pândă și semnalizare (*Ferenczi 1968* ; *Gudea 1974* ; *1974a* ; *1977* ; *1977a* ; *1979* ; *1997* ; *1997a* ; *Cătăniciu 1981*). Nu se cunoaște exact hotarul spre sud. Se presupune că era format de cursul râului Mureș și apoi, de la vărsarea în Mureș a Arieșului de cursul acestuia din urmă până în munți (*Macrea 1969*, p 171). Din această nesiguranță s-a născut și cea legată de apartenența castrelor de pe Mureș la o provincie sau alta. De pildă unitatea militară din castrul de la Brâncovenești (ala Illyricorum) nu a apărut până acum în diplomele militare. Deci nu știm cărei provincii aparțineau castrul și unitatea (*Petolescu 1985*). Necunoscute au rămas și capetele spre sud ale hotarelor de vest și est.

3. Drumuri importante străbăteau provincia. De la sud spre nord drumul magistral (venind dinspre Apulum) de la Potaissa – Napoca – la Porolissum (cu ieșire spre barbaricum și probabil spre Aquincum (Pannonia Inferior). Urmau apoi drumurile din centrele mari Potaissa și Napoca spre marginile provinciei de-a-lungul Mureșului, Arieșului, Someșului Mic (atât spre vest cât și spre est). Drumurile care legau ramificațiile de pe graniță între ele erau deosebit de importante mai ales pentru mișcarea trupelor : a. drumul de-a-lungul râului Agriș care lega castele de la Tihău-Romita (Porolissum) - Românaș-Buciumi ; b. de-a lungul Someșului Mare care lega castele de la Tihău-Podișu-Căței-Ilișua-Orheiul Bistriței (*Gudea 1996*, p 99-105 + fig. 24-25). Deși aveau caracter preponderent militar aceste drumuri prezentau și o importanță economică legând între ele zona de graniță cu centrele din interior și cu lumea rurală.

4. Organizarea administrativă este puțin cunoscută. Se crede că între 118/119 – 167 a funcționat ca provincie procuratoriană condusă de un procurator praesidial, subordonat direct împăratului. Se mai crede că acești procuratori aveau în subordine și trupele auxiliare din provincie (*Macrea*, p 52-54). Se cunosc următorii procuratori în această perioadă : Livius Graphus (123), Flavius Italicus (133), M. Macrinus Vindex (154), Tib. Cl. Quintilianus (157), L. Sempronius Ingenus (157, 164), Clo[dius?] (*RMD* 1, p 112; *RMD* 2, p 225).

După 167 (venirea în provincie a legiunii a V-a Macedonica) provincia a fost condusă tot de procuratori, dar care acum se subordonau legaților legiunii (*Macrea 1969*, p 65-66). Se cunosc următorii legați Augusti legionis...: M. Valerius Maximianus (180), D. Clodius Albinus (182-184), Tib. Cl. Claudianus (194-196), ... Volcasius (sfârșitul secolului II), C. Domitius Antigonas (220-222) (*Bărbulescu 1987*, p 63-64; *Piso 1993*, p 302). Sunt cunoscuți în schimb mai mulți procuratori: M. Valerius Maximianus (178-179), C. Valerius Catulinus (180), Aelius Constans (191-192), P. Aelius Sempronianus (198-209), M. Cocceius Genialis (200), C. Publicius Antonius Probus (198-209), C. Aurelius Atilianus (209-215), Ulpian Victor (217), M. Aurelius Appolinaris (?) (*Macrea 1969*, p 65-66).

Legatul legiunii avea și comanda întregii armate. Se crede că era și viceguvernator al celor trei provincii, dar fără putere reală judecătorească și civilă.

S-a crezut mult timp că Napoca a fost capitala provinciei (*Macrea 1969*, p 52, 65). Mai recent însă la propunerea și după argumentația lui N. Gudea (*Gudea 1986*, p 123) tot mai mulți cred că orașul capitală a fost Porolissum.

5. Organizarea militară a provinciei a fost complexă, datorită poziției ei (*Gudea 1974; 1974a; 1977a; Gudea 1997; 1997a*), tipul de apărare de aici prefigurând pe cel din epoca romană târzie. Provincia avea un pronunțat rol defensiv. Peste 2/3 din hotarele ei erau expuse spre inamic. Sectorul de nord-vest era chiar o graniță de contact, unde romanii erau în directă legătură cu barbarii. Sistemul defensiv al provinciei a fost organizat în rețea. Granița forma un arc de cerc dinspre sud-vest prin nord spre nord-est și sud-est. De-a lungul acestui arc se aflau castele, sedii pentru trupe la depărtări diferite, variind în funcție de situația terenului; în fața castrelor, și uneori între ele pe o zonă mai îngustă și mai adâncă, se afla o rețea de turnuri de pândă și semnalizare. Uneori în această zonă înaintată în general se aflau fortificații mijlocii, baraje sau chiar combinații între ele. În spatele acestei linii de castele, în dreptul fiecărui sector se aflau castele intermediare, care asigurau spatele frontului: spre vest castrul de la Gilău; spre nord-vest cel de la Sutor, spre nord cel de la Gherla, spre est probabil cel de la Cristești (?) (*Gudea 1994; 1977; 1977a; 1997; 1997a*). Chiar în spatele acestei linii intermediare a fost construit apoi castrul de legiune de la Potaissa (*Bărbulescu 1987; 1997*).

a. Construirea castrelor a început imediat după cucerire (*Gudea 1975*). Primele castele au fost construite din pământ și lemn, atât incinta cât și construcțiile din interior. Unele dintre ele au fost la început castele de mici dimensiuni (Bologa, Ilișua, Gilău). Altele au fost construite de la început la dimensiunile cerute de unitatea care a staționat permanent (Buciumi, Românași, Romita, Moigrad-Pomet, Tihău, Orheiul Bistriței). Castrul de la Livezile (Jaad) a fost construit în această primă fază și a fost apoi abandonat (se crede în favoarea celui de la Orheiul Bistriței). Într-o a doua fază, datând tot pe la începutul secolului II, castelele mici au fost extinse (Bologa, Ilișua, Gilău), ca urmare a stabilirii definitive în aceste fortificații a unor unități întregi (*Gudea 1997c; Isac 1997; Protase 1997*).

La mijlocul secolului II s-au construit primele incinte de piatră la castele (Moigrad-Citeră, Ilișua, Gilău, Gherla), după ce probabil principalele clădiri din interior (comandamentele, locuințele ofițerilor, magazinele de cereale, etc.) au fost și ele construite din piatră (*Gudea 1997; 1997a*).

După mijlocul secolului II (pe la 167) s-a stabilit la Potaissa legiunea V Macedonica. Cu ridicarea acestui castru sistemul de apărare concentrică a provinciei a fost definitivat. Sistemul defensiv al provinciei a atins forma „ideală” de limes.

După războaiele macromanice (*Gudea 1994a*), mai ales la începutul secolului III, s-au ridicat în piatră, prezentând o arhitectură specifică, castelele de la graniță: Bologa, Buciumi, Moigrad-Pomet, Căței (*Gudea 1997*).

Modificări importante în organizarea interiorului castrelor s-au petrecut în prima jumătate și după mijlocul secolului III, impuse de necesitățile apărute. Aceste modificări au „încălcat” regulile generale ale castramentăției,

nemaiținând cont de ele. La Bologa au fost blocate porțile praetoria și decumana; probabil același lucru s-a petrecut cu porta principalis sinistra de la Moigrad-Pomet. La Bologa, Buciumi și Moigrad-Pomet în mai multe locuri peste via sagularis au fost ridicate clădiri noi, de formă dreptunghiulară, a căror destinație nu se cunoaște încă. La Bologa, Buciumi, Cășei și Gilău clădirea numită praetorium a fost extinsă peste via sagularis. Din toate acestea se poate deduce că via sagularis nu mai era folosită în sensul în care se știe din izvoarele scrise.

Ultimele semne de viață în castru datează după mijlocul secolului III p. Ch. La Moigrad-Pomet sunt cunoscute reparații în vremea lui Gallienus, iar ultima monetă este din timpul lui Aurelianus (*Chirilă 1991*, p. 160-161). Acest lucru ne face să credem că sistemul a funcționat până la parăsirea provinciei (275), și că hiatus-ul general din circulația monetară nu reflectă o realitate legată de sfârșitul sistemului de apărare.

b. Armata provinciei a fost numeroasă și variată din punct de vedere al organizării tactice. Provincia Dacia (dinainte de divizare) avea armată proprie atestată de monete (*RIC II*, p. 333, nr. 912-937). Provincia Porolissensis este singura dintre provinciile dacice care are atestată epigrafic armată proprie (*Macrea 1964; Protase 1972; Gudea 1977a*). În principiu caracterul unităților militare a fost stabilit în funcție de sistem. Pe granițele de vest și nord au staționat unități mixte sau împreună unități de infanterie și cavalerie: Bologa (infanterie + mixtă), Buciumi (infanterie), Românași (mixtă), Romita (infanterie + mixtă), Moigrad (infanterie + mixtă + cavalerie), Tihău (infanterie), Cășei (infanterie + cavalerie), Ilișua (cavalerie), Orheiul Bistriței (mixtă). Pe linia intermediară au staționat exclusiv unități de cavalerie: Gilău (ala), Sutoru (numerus), Gherla (ala), Cristești (?) (ala). În mijlocul sistemului a staționat legiunea, care era încă predominant unitate de infanterie grea (*Gudea 1997*, p. 6-16).

Armata provinciei consta din 5 alae: Siliana (Gilău), II Pannoniorum (Gherla), I Tungrorum Frontoniana (Ilișua) ala miliaria (Sutoru) și ala I Illyricorum (Brâncovenești). Urmează apoi 5 cohortes quingenariae (mixte): II Hispanorum Scutata Cyrenaica (Bologa), I Hispanorum (Românași), V Lingonum (Moigrad-Pomet), VI Thracum (Romita), I Cannanefatium (Tihău). Sunt apoi 7 cohortes miliariae: I Aelia Gaesatorum (Bologa), II Nervia Brittonum (Buciumi), II Britannica (Romita), I Ulpia Brittonum + I Ituracorum (Moigrad-Pomet), I Britannica (Cășei) I Flavia Ulpia Hispanorum (Orheiul Bistriței). Se mai adaugă trei numeri: Ituraei și Palmyreni (Moigrad-Pomet-Citera), Mauri (Sutoru).

Efectivul total al armatei din provincie poate fi apreciat în momentele obișnuite la 16500 până în anul 170 și de 21500 după aceea. În anumite momente, de prevenire a unei acțiuni militare de anvergură (ca de pildă la începutul secolului III) efectivul s-a ridicat la 25000 de soldați (*Gudea 1996*, p. 178).

Concentrarea cea mai mare de unități militare a fost la Porolissum (chiar dacă nu includem, așa cum credem noi, și castrul de la Romita). Aici s-au găsit aproape permanent în jur de 5000-7000 soldați (*Gudea 1989*, p. 159-179).

c. Organizarea apărării tactice a suferit modificări în cei 155 de ani de stăpânire romană. La început întreaga apărare a fost organizată sub comanda detașamentelor din legiunile XIII Gemina și IIII Flavia Felix. Acestea s-au retras din zonă la o dată care nu se cunoaște. Apoi în anii războiului parthic s-au petrecut o serie de mișcări de trupe, destul de puțin cunoscute. Probabil la începutul domniei lui Hadrianus au fost dislocate aici o serie de unități care au rămas definitiv (II Hispanorum Cyrenaica, I Aelia Gaesatorum, II Nervia Brittonum, I Cannanefatium, ala Siliana, ala Tungrorum Frontoniana, etc.) (*Petolescu 1997*, passim). Nu se cunosc deplasări de unități militare dinspre Dacia Porolissensis în alte regiuni ale imperiului (deși sunt surse ce nu exclud acest lucru) (*Gudea 1996a; Petolescu 1997*). La începutul secolului III la Porolissum s-a constatat o mare concentrare de trupe. Aici a fost detașat un detașament din legiunea a III-a Gallica (unitate care a fost pedepsită prin desființare) și un detașament din Legiunea a VII Gemina din Hispania (care a pregătit, a însoțit pe împăratul Caracalla în campania din Orient probabil). Ambele detașamente s-au retras în a doua jumătate a deceniului doi al secolului (*Gudea 1989*, p. 159-179).

Multe din unitățile militare au suferit transformări tactice. Un exemplu este cohors I Ulpia Brittonum, care la o dată neprecizată a devenit unitate mixtă (equitata).

d. Apărarea detaliată sau mai exact spus controlul circulației spre și dinspre provincie a fost de asemenea tot timpul completată și perfecționată. La început în sectorul de vest (Munții Meseș) și de nord (Culmile Preluca-Brezei, etc.) a fost construit un sistem de turnuri de pândă și fortificații mici din lemn și pământ. După mijlocul secolului II sistemul se dezvoltă într-o rețea, numărul turnurilor a crescut, multe dintre ele au fost construite în piatră.

Schimbări s-au produs și în arhitectură. În etapa finală a apărut turnul cu plan circular. De asemenea rețeaua a fost completată cu fortificații de pământ (uneori chiar de piatră) și baraje din val de pământ sau din zid, mai scurte sau mai lungi în funcție de situație (*Ferenczi 1974a; 1977; 1978; Gudea 1985; Gudea 1997f*). Sistemul acesta este mai bine cunoscut în sectorul său din fața complexului de la Porolissum. Aici văile transversale orientate est-vest au fost blocate cu valuri sau ziduri; în punctele mai importante ale acestor trecători s-au construit fortificații mici (burgi), iar în punctele înalte, cu largi posibilități de observare, s-au ridicat turnuri. În spatele acestei rețele a limesului a existat într-o fază și o apărare proprie a complexului, despre care nu știm încă în ce măsură a fost preluată și folosită până la sfârșit (*Gudea 1989*, p 59-115; *Gudea 1997*, p 71-75 și fig. 34; *Gudea 1985*, p 174-179; *Matei 1996*).

6. Viața economică a provinciei s-a dezvoltat rapid și bine ca urmare a asigurării liniștii externe și interne. Ca urmare a colonizării cu populații din diverse părți ale Imperiului (vezi mai jos), aceste grupuri active au adus cu ele tehnica superioară romană în mai multe domenii. Din păcate (așa cum vom vedea în lucrarea specială cu bibliografie dedicată acestui domeniu) viața economică este puțin cunoscută.

Agricultura, completată cu creșterea vitelor desigur, este atestată de existența a numeroase așezări rurale sigure sau mai puțin sigure (*RepCluj; RepMureș; RepSălaj*), de existența unor ferme agricole sigure (Ciumăfaia, Gârbou, Chinteni, etc) sau nesigure (*Mitrofan 1973; 1974*). Creșterea animalelor a fost dovedită cert prin analiza paleoosteologică din câteva așezări (Bologa-castru, Moigrad-așezare civilă, Moigrad-vamă, Brâncovenești-castru, etc).

Numeroasele unelte agricole descoperite pe teritoriul provinciei completează acest aspect.

Industria ceramică s-a dezvoltat rapid în marile centre militare și urbane (Potaissa, Porolissum, Napoca, etc) unde s-a produs ceramică romană obișnuită (materiale de construcție), podoabe, obiecte de uz casnic, vase (de uz comun, de lux) atât pentru uz intern cât și pentru export. Este cunoscut acum, deocamdată ca puternic centru exportator de vase, centrul de ceramiciști de la Porolissum (*Gudea 1989*, p 194-198, 214-216).

Într-o măsură mai mică sunt cunoscute meșteșugurile. Știm că la Napoca s-a înființat foarte devreme pe lângă centrul ceramic un atelier de turnat bronzul (pentru fibule) (*Cociș 1998*). Știm că la Porolissum avem un atelier de turnat fibule, podoabe (de bronz, de plumb, de sticlă) (*Gudea 1989*, p 202-206). Același lucru trebuie să se fi petrecut și la Potaissa, Napoca. Activități metalurgice au fost atestate în castrele de la Bologa, Buciumi, Moigrad-Pomet, Potaissa. La Porolissum a fost atestat și un atelier pantru prelucrat pietre de inel din sticlă sau pietre prețioase. În castrul de la Moigrad-Pomet a fost descoperit un furnal.

Activitatea de extracție a pietrei, a sării este de asemenea atestată. La Napoca, la Porolissum, Potaissa, etc. sunt cunoscute carierele de marmoră de calitate inferioară (*Wollmann 1996*, p 258-268). La Napoca a fost atestat și un monument cu reprezentarea uneltelor unui pietrar. La Porolissum se cunosc urmele exploatărilor de gresie, marmoră și piatră vulcanică. Exploatarea sării este cunoscută la Dej, Turda, Cluj, Cojocna, Sic, Pata, Pantic (*Wollmann 1996*, passim). La Domnești lângă Bistrița a fost atestat epigrafic un responsabil cu problemele de extracție și comercializare a sării (conductor pascui et salinarum) (*Wollmann 1996*, p 249).

Comețul s-a practicat la scară întinsă. Avem atestate importante activități de import. Mai întâi desigur importul „tehnic” provocat de colonizarea masivă care a însemnat de fapt o investiție uriașă. Apoi activitățile de import obișnuite prin comerț cu materii prime fie din afara provinciei din zone îndepărtate din Imperiu, fie din provinciile învecinate. Din provinciile orientale se aduceau pietre prețioase, cai de rasă superioară, mirodenii; din provinciile sudice se aduceau vinuri, uleiuri și desigur vasele tipice pentru ele; din provinciile vestice dezvoltate se importau ceramica de lux (terra sigilata), obiectele din bronz de înaltă calitate, tipurile principale de podoabe. Din provinciile imediat învecinate avem desigur mai multe produse importate dar pe o filieră să zicem de schimb „obișnuită”.

Circulația monetară reflectă exact această activitate intensă comercială. Nu există încă un studiu referitor la întreaga provincie, dar trecerea în revistă a listei de monete descoperite la Napoca, Potaissa și Porolissum (*Chirilă 1991; Gudea, 1989*, p 208-214), analiza descoperirilor din câteva castre (Buciumi, Moigrad-Pomet) arată o creștere imensă de masă monetară la începutul secolului II (reflectând marile investiții cerute de organizarea provinciei), o creștere continuă și diversificarea circulației monetare în tot cursul secolului II și apoi, în contextul general al decăderii economice după mijlocul secolului III, scăderea și chiar aproape încetarea circulației monetare (*Chirilă 1991*).

7. Așezările provinciei sunt puțin cunoscute (*Tudor 1968*, p 205-288; *RepSălaj*; *RepMureș*; *RepCluj*).

Nici o așezare rurală nu a fost cercetată integral; nici o fermă agricolă nu a fost cercetată și publicată; dintre centrele de producție nu se cunoaște nici unul; așezări de mineri sau ceramiști nu se cunosc. Oreșele sunt aproape necunoscute. Singur Porolissum are câteva elemente din zona urbană mai bune cunoscute (*Gudea 1989*, p 115-147). Toate acestea sunt departe de a permite cunoașterea orașului antic în Dacia Porolissensis. S-a încercat în schimb prezentarea vieții și organizării urbane pe baza materialului epigrafic (*Ardevan 1998*), realizare destul de reușită din punct de vedere „tehnic” dar nereprezentativă din punct de vedere cantitativ. Căci și așa organizarea lor administrativă, economică a rămas puțin cunoscută (*Ardevan 1996*, p 55-60, 65-66, 84-85, *passim*).

Nu se cunoaște aproape nimic în legătură cu proprietatea asupra pământului.

8. Populația provinciei este puțin cunoscută. S-au elaborat lucrări în legătură cu populația unor orașe ca Porolissum (*Gudea 1989*, p 180-189), Potaissa (*Bărbulescu 1994*, p 49-64) și chiar o imagine globală (*Paki 1998*). Este evident că romanii au găsit la cucerire o populație autohtonă dacică. Acest lucru este atestat pe de o parte de situația dinainte de cucerire, pe de altă parte de descoperirile de materiale ale autohtonilor din perioada provincială (*Protase 1966*, p 16-83). Tot atât de evidente sunt și datele despre colonizare. Au fost atestați atât arheologic cât și epigrafic coloniști din diferite părți ale imperiului: din Pannonia, Noricum, Dalmația, Galathia, Syria (*Macrea 1969*, p 252); un exemplu de mozaic etnic este Porolissum (*Gudea 1989*, p 180-189).

Ca și nivelul întregii Dacii (*Russu 1975*, p 353-363) statistica numelor de persoane arată o predominare absolută a numelor de origine romană; urmează apoi nume din provinciile vecine și apoi nume din provincii mai îndepărtate între care predomină cele orientale.

Ca și în alte provincii populația din Dacia Porolissensis prezintă structurile sociale general cunoscute în Imperiul Roman (*Macrea 1969*, p 269-278). Sunt atesate categorii diverse de funcționari, de la cei din ierarhia superioară a Imperiului până la micii funcționari ai orașelor, de la clasele sociale din vârful societății până la sclavi. De asemenea avem atestate numeroase meserii (foarte diverse ca paletă) precum și asociații meșteșugărești (*Ardevan 1998*, *passim*).

9. Religia romană propriu-zisă reprezintă religia dominantă în provincie, reflectând pe de-o parte organizarea de stat, iar pe de altă parte structura etnică și chiar evoluția generală a religiilor în Imperiu. Situații mai bine cunoscute la Porolissum (*Gudea 1989*, p 217-223) și Potaissa (*Bărbulescu 1994*, p 159-169) ne permit să sugerăm că acest tablou poate fi generalizat. Domină desigur cultele romane (sau mai exact spus greco-romane) inclusiv cele care reprezintă cultul casei imperiale. Urmează apoi cultele orientale (la mare modă în Imperiu). Apoi în număr mai mic (fără a se putea acum preciza procentajul) există culte din toate provinciile Imperiului, începând de la cele din vest, până la cele din est, cele africane, egiptene sau din alte zone.

Aceste culte sunt reprezentate în chip diferit. Unele sunt cunoscute mai bine fiind atesate temple, inscripții, monumente, statui, reliefuri, reprezentări de geme. Altele sunt atestate de inscripții sau de statuete, reprezentări minore sau reliefuri (*Bodor; Sanie 1981*).

Între cele romane mai bine atestate sunt Juppiter, Minerva, Iunona, Mars, Diana, Fortuna, Liber și Libera, Aesculap și Hygieia, Apollo, Mercur, Hercules, Venus, Ceres, Priapus, Dis Pater, Pluton, Neptun, Vulcanus. Personificări abstracte: Virtus, Genius, Spes, Concordia, Victoria. Zeități orientale: Dolichenus, Bel, Malaghel, Dea Syria, Aizizus, Sabazius, Mithras. Zeități africane: Isis, Dea Caelestis, Ammon, Apis. Divinități celtice: Epona Matronae. Divinități germane: Hercules Magusanus. Divinități thrace: cavalerul trac, cavalerii danubieni (*Tudor*).

Au fost atestate chiar și elemente ale creștinismului timpuriu fie prin descoperiri creștine propriu-zise, fie prin produse ale creștinilor eretici (gnosticii) (*Gudea 1989*, p 217-222; *Bărbulescu 1994*, p 170-172).

Se cunosc unele elemente de organizare ale cultelor mai exact spus ale unor culte (*Macrea 1969*, p 380-385).

Viața spirituală a provinciei este dominată de limba latină. Peste 98% din inscripțiile monumentale sunt în limba latină (*Mihăescu 1960*), 100% din inscripțiile minore (*Gudea 1986; Gudea Cosma*); onomastica în proporție de 90%. Romanitatea este o caracteristică generală.

10. Arhitectura și arta sunt de factură occidentală, însă fără a se exclude și influențe venite din zona grecească sau orientală a imperiului. Din ceea ce se cunoaște în legătură cu arhitectura orașelor (tipuri de clădiri,

amfiteatre, etc.) toate aparțin arhitecturii de tip occidental. Arhitectura castrelor este fără îndoială de factură apuseană. Templele cunoscute respectă canoanele arhitecturii romane. Locuința romană de oraș respectă *-mutatis mutandis-* modul de organizare și arhitectura casei romane în general. În ce privește locuința rurală, ea pare să fi perpetuat locuința de pământ autohtonă, dacă nu chiar coloniștii țărani au adus locuința-bordei din provinciile de unde au venit.

Arta romană cu toate aspectele ei este puțin cunoscută. Au fost studiate sistematic monumente funerare (*Marinescu 1982*) din această provincie stabilindu-se originea lor apuseană (panonică, dalmatică), tipologic, influențele venite continuu, dar și forța de creație locală manifestată prin anumite trasături specifice. Există însă aspecte ca statuaria din bronz, arta în ceramică, pictură, sculptură care sunt de influență predominant apuseană, dar și cu prezențe din arta orientală (elenistică mai ales).

11. Istoria politică a provinciei este relativ bine cunoscută. De la înființare până la mijlocul secolului, la granițele provinciei a fost pace. În vremea războaielor macromanice s-a crezut că provincia a fost atacată de barbarii situați la vest (*Macrea 1969*, p 67-77). Cercetări mai noi infirmă vre-un atac asupra provinciei (*Gudea 1996*). După încheierea păcii (180) și stabilirea unor reglementări de graniță s-a instaurat o lungă perioadă de liniște. Ea a fost tulburată doar la începutul secolului III, când împăratul M. Aurelius (Caracalla) vizitând Dacia Porolissensis și chiar Porolissum a fost nevoit să ia o serie de măsuri contra barbarilor de la vest. Istoria și epigrafia nu mai înregistrează nimic până la mijlocul secolului. S-a crezut că repararea zidurilor de la Porolissum s-a făcut „în grabă” folosindu-se monumente și inscripții din cauza „amenințărilor barbare”. Fără a se exclude existența unor amenințări după mijlocul secolului III, cercetările mai noi au arătat că reparațiile s-au făcut din cauza unor mișcări ale terenului (atestate în chip evident prin săpături), iar repararea drumurilor (*CIL* III, 8060) nu s-a făcut neapărat datorită „distrugerii” lor, ci au putut fi reparații normale la un drum.

Nu se cunoaște, din punct de vedere istoric, cum s-a produs retragerea. Nu există date. Presupunem însă că s-a făcut în mod organizat și că cea mai mare parte a populației, care nu mai era legată și dependentă de administrație și armată, ca la început, a rămas pe loc.

Datele în legătură cu sistemul defensiv al provinciei în general, cu limesul ei în special, datele despre armata provinciei cunoscute mai ales din publicațiile mai vechi, unele cu iz romantic, altele eronate din cauza informațiilor precare, altele greșite datorită necunoașterii realităților pe teren vor trebui să sufere corecturi serioase pentru a fi aliniate cunoștințelor despre „limesul” din provinciile romane mai bine cercetate.

Cercetările de teren din ultimii 25 de ani (săpăturile la castre, examinarea elementelor liniei înaintate a limesului, studiile în legătură cu trupele) au produs un reviriment semnificativ atât din punct de vedere tehnic (stabilirea unor hărți mai bune, a unor planuri mai detaliate și exacte la castre, precizarea fazelor, stabilirea structurilor în apărarea frontierei, analiza unităților militare, studierea armamentului și echipamentului) cât și din punct de vedere istoric (precizarea tipului de defensivă, specificul apărării, cronologia ei, modul de încadrare în defensiva generală a Imperiului, impactul armatei asupra proceselor economico-sociale din provincie, etc.).

Pentru ca cercetătorii străini să aibă o imagine mai bună în legătură cu aceste aspecte, o imagine mai corectă, (credem noi) în legătură cu organizarea și caracterul defensivei romane în Dacia Porolissensis am elaborat această contribuție bibliografică, care de fapt este o continuare mai explicită, mai detaliată și istoriografică a lucrării noastre privind sistemul defensiv al provinciei Dacia Porolissensis (*Gudea 1997a*).

Voi trece în revistă, pe baza acestei bibliografii, principalele etape ale cercetărilor cu rezultatele lor, modul cum s-a reflectat și se reflectă aceste rezultate în literatura de specialitate, împreună cu câteva concluzii. Lucrarea nu are însă pretenții de exhaustivitate.

I. Etapa veche (de la mijlocul secolului al XIX-lea până la 1918). Cunoștințele pornesc de fapt de la o bază mai veche. Ea este alcătuită din menționările întâmplătoare ale unor fortificații în cronicile și istoriile medievale, în documente sau memorii ale unor călători (*TIR* L 34; *Tudor 1968*; *IDR* I – III; *Crișan 1992*).

a. cercetări de teren și săpături arheologice. La castre de pe limes: Ilișua (*Torma 1863*), Moigrad-Pomet (*Buday 1911*; *1914*); la castre din interior: Gherla (*Ornstein 1891*; *1902a*; *1903*; *Orosz 1907*; *1909*); cercetări de suprafață pe linie înaintată de turnuri – sectorul M. Meseș (*Torma 1861*; *1863*; *1880*; *1883*; *Buday 1912*; *1914*; *Téglás 1906*; *1907*) și chiar o săpătură arheologică la un turn (*Finály 1904*; Peguier cf. *Gudea 1997f*).

b. în publicații informațiile sunt limitate, foarte vagi: **1.** în lucrările de istorie a Imperiului Roman nu se știe încă nimic despre limitele Daciei; **2.** în lucrările de istorie militară a Imperiului datele sunt foarte limitate, generale; sunt cunoscute numai trupele (*Cheesman 1914*) sau concepții proprii despre modul de apărare „Talsperre” (*Domaszewski 1893*); **3.** lucrările despre provincia Dacia sunt puține și cu date evazive (*Torma 1861; Jung 1884; Kiraly 1893; 1894*), mai numeroase date oferă repertoriile, inclusiv cele de inscripții (*Neigebaur 1851; Gooss 1876; Marțian 1909; CIL III*). Nu există lucrări aparte despre armata Daciei Porolissensis (vezi *Cichorius 1893; 1899; 1901*, respectiv *Ornstein 1900*).

c. în concluzie: **1.** a devenit o realitate faptul că în Dacia Porolissensis (sectorul de pe Munții Meseș) a funcționat un „limes”; **a)** au fost identificate pe teren aproape toate castrale (fac excepție cele de la Romita și Sutoru); **b)** cercetările arheologice au rămas puține, iar rezultatele lor au fost numai parțial publicate; excepție fac incipțiile și țiglele ștampilate sau chiar și *instrumenta* (*CIL III* cu bibliografia; *Jung 1884*); **c)** din nefericire entuziasmul pionieratului a hiperbolizat datele în legătură cu forma graniței și astfel a apărut „teoria” valului continuu și a zidului pe Munții Meseș (uneori cu șanț, alteori fără șanț) de la Crișul Repede la Someș, dar apoi extins până la Dunăre. S-a născut o fantasmă de care nu s-a putut apoi scapa nici astăzi; **2.** pentru prima dată s-au întocmit liste cu trupele din provincie; **3.** lipsesc total în această perioadă date în legătură cu viața soldatului roman; **4.** În general publicațiile conțin o doză mare de romantism istoric, cu toate urmările lui bune și rele.

II. Etapa interbelică (1918 – 1940/1945). Este o etapă de tranziție destul de greoaie de la romantism la pozitivism în domeniul arheologiei și istoriei vechi. Realizarea unității naționale a Românilor (1918) a găsit cercetarea istorică pentru antichitate foarte slab pregătită.

a. Cercetări pe teren și săpături arheologice la castrale de pe limes: Bologa (*Macrea 1938*), Moigrad-Pomet (*Daicoviciu 1953; Ghergariu 1978; Tóth 1978*), Căței (*Panaiteescu 1929; 1931*); cercetări de suprafață pe linia avansată de turnuri a limesului (*Daicoviciu 1936; Ferenczi 1941; Radnóti 1945*); săpături la elemente ale liniei înaintate de turnuri (*Daicoviciu 1936*).

b. în publicații informațiile încep să devină mai clare, dar tot foarte generale: **1.** în lucrările despre Imperiul Roman, apar pentru întâia dată informații foarte generale despre Dacia, nedivizate pe provincii (*Homo 1933; Homo 1925; Longden 1936*); datorită informațiilor eronate pe care le-au preluat din literatura istorică romantică aceste date sunt de obicei greșite; **2.** în lucrările de istorie militară romană lucrurile încep a fi prezentate mai detaliat, dar departe de realitatea cunoscută (*Ritterling 1924; Fabricius 1924; Blumlein 1941; Neselhauf 1936*); **3.** în lucrările speciale despre armata Imperiului, în schimb, prezentarea unităților militare este tot mai clară (*Rowel 1937; Wagner 1938*); **4.** în lucrările generale despre provincia Dacia, imaginea graniței prinde contur (*Panaiteescu 1929; Daicoviciu 1938; 1945; Alföldi 1937*); repertoriile care ar fi trebuit să susțină astfel de istorii au fost foarte slabe (*Marțian 1920; 1921*); **5.** a apărut prima lucrare de sinteză privind istoria militară a provinciei Dacia (*Christescu 1937*), dar imaginea provinciei Dacia Porolissensis a fost foarte slab realizată, câteva probleme ale limesului a promovat A. Buday (*Buday 1927; 1929*); **6.** cu diplomele militare apar primele elemente despre armata Daciei Porolissensis (*Detschew 1939; Szilagyi 1941*); **7.** dar datele în legătura cu trupele sunt lipsite de precizări în legătură cu locul de staționare; **8.** au apărut primele rapoarte de săpătură; ele se caracterizează pe accentul pus pe datele de planimetrie, stratigrafie generală și mai puțin pe materialul arheologic. Unele din ele au apărut apoi tardiv (*Tóth 1987; Ghergariu 1980*).

c. în concluzie: **1.** cercetarea limesului ca frontieră, nu a progresat prea mult: **a)** cercetările de la castrale au fost foarte puține; au rămas nepublicate; **b)** rapoartele de săpătură nu s-au dovedit eficiente; **c)** nu s-a elaborat nici o monografie de fortificație; **d)** deși s-a lămurit faptul că C. Torma a exagerat, „teoria” zidului continuu de la Someș la Crișul Repede (și apoi până la Dunăre) a continuat să circule, atât în istoriografia noastră cât și, mai ales, în cea din străinătate; **e)** a apărut pentru prima dată o hartă cu sistemul defensiv al provinciei. **2.** Datele despre unitățile militare din provincia nordică s-au îmbunătățit considerabil, dar mai ales datorită cercetărilor făcute de savanți străini; **3.** nu s-au îmbunătățit datele în legătură cu cultura materială a soldatului roman; **4.** au apărut primele lucrări despre provincia Dacia în limbă străină, exprimând atât punctul de vedere al istoriografiei străine cât și al celei românești (*Daicoviciu 1938; 1943; 1945*).

III. Etapa postbelică (1945-1989) reprezintă o perioadă de cercetări desfășurate, de mari acumulări cantitative și calitative, de modernizare a metodelor de cercetare, de săpătură și de publicare; o etapă de publicare intensă.

a. cercetări de teren și săpături arheologice. La castre de pe limes: Bologa (*Gudea 1972; 1973; 1973a; 1974; 1975; 1976*), Buciumi (*Russu 1959; Macrea 1965; 1968; 1969; 1969a; 1969b; Gudea 1969; 1972a; Landes 1979; Gudea-Landes 1980; 1981; 1984*), Românași (*Mitrofan 1962*), Moigrad-Citeră (*Rusu 1961*), Moigrad-Pomet (*Moga 1950; Macrea 1958; 1961; 1962; Gudea 1980; 1980a; 1982; Gudea-Landes 1983; Gudea 1983; 1983a; 1986; 1986a; 1988; 1988a; 1990*), Tihău (*Ferenczi 1957; Protase 1962*), Cășei (*Isac 1983a*), Ilișua (*Protase 1981*), Orheiul Bistriței (*Macrea 1967; Protase 1962a*), Livezile (*Protase 1968*); la castre din interior: Gherla (*Protase 1964; 1965; 1983; Jungbert 1980*), Gilău (*Horedt 1952; Rusu 1956; 1959; 1984; Isac 1980; 1980a; 1981; 1983; 1983b*), Turda (*Crișan 1961; Hopârtean 1976; Bărbulescu 1978; 1982; 1984*); cercetări de suprafață și săpături arheologice pe linia înaintată de turnuri a limesului (*Frenczi 1959; 1967; 1967a; 1968; 1968a; 1969; 1969a; 1971; 1972; 1972a; 1973; 1973a; 1973b; 1974; 1974a; 1974b; 1974c; 1974d; 1974e; 1975; 1977; 1978; 1986; 1988; Dumitrașcu 1969; Bajusz-Tamba 1988; Gudea 1971; 1980; 1985; Vlassa 1962*).

c. în publicații: 1. în lucrările generale despre Imperiul roman începe a fi delimitată mai clar provincia Dacia și chiar Dacia Porolissensis, deși se mențin constant „abaterile” tradiționale de la realitate, granița vestică continuă să fie foarte curios prezentată (*Altheim 1953; Salmon 1963; Millar 1966; Petit 1967*); 2. în lucrările referitoare la apărarea Imperiului datele sunt tot mai bune, însă persistă și aici informațiile vechi (*Forni 1962; Webster 1969; Lutwak 1978*); mai bine delimitată apare armata provinciei, atât unitățile luate individual cât și ansamblul armatei (*Kraft 1951; Beneș 1970; 1978; Forni 1953; Parker 1968; Callies 1964; Saxer 1967; Radnóti 1959; Dobson 1978; Speidel 1978; Holder 1980; Le Roux 1985; Le Bohec 1989; Roxan 1973; 1978; 1985*); 3. în lucrările generale despre provincia Dacia imaginea limesului și a armatei provinciilor este tot mai clar prezentat, dar niciodată separat de provincii și analizat ca atare (*Macrea 1960; 1969; Römer 1969; Civiltă 1970; TIRL 34*); 4. au apărut primele lucrări destinate sistemului defensiv al provinciilor (luate separat sau împreună) (*Szilághyi 1943; 1946; Macrea 1957; 1967a; Daicoviciu 1969; Wade 1970; Gudea 1974; 1974b; 1975; 1977; 1977a; 1979; 1980; 1984; 1986; Cătănciu 1981; 1990; Zahariade 1979; Vlădescu 1984*); de fapt Șt. Ferenczi este primul care a remarcat o apărare specifică provinciei Dacia Porolissensis; 5. au apărut primele lucrări dedicate armatei provinciei (sau provinciilor): *Macrea 1969; Daicoviciu 1953; 1957; 1970; Russu 1972; 1973; Beneș 1980; 1985; Gudea 1975; 1976; Protase 1962b; 1973; Garbsch 1989; Garbsch-Gudea 1990; Zahariade 1976; 1977*); 6. au apărut primele lucrări special dedicate armatei provinciei Dacia Porolissensis (*Daicoviciu 1961; 1964; 1970; Chifor 1973; Gudea 1977a; Isac 1977; Macrea 1964; Mócsy 1962; Protase 1972; Russu 1974*); 7. au apărut primele monografii românești de castre (*Chirilă 1972a; Gudea 1989; Gudea 1989a; Bărbulescu 1987; 1994*) lor li s-a adăugat și încercarea lui E. Tóth de a prezenta Porolissum prin prisma săpăturilor din 1943 (*Tóth 1978*); 8. au apărut studii privind anumite aspecte speciale ale cercetării castrelor, faza de pământ (*Gudea 1978; Hogel 1984*): porți (*Alicu 1973*), clădiri de comandament (*Stanciu 1985*), horrea (*Petculescu 1987*) și chiar propuneri de reconstituire grafică pentru unele castre ca: Buciumi (*Landes 1979; Gudea-Landes 1980; Gudea-Landes 1984*), Moigrad (*Gudea-Landes*) și Gilău (*Diaconescu 1984*); 9. numărul studiilor despre unități militare sau a unor micromonografii de unități militare a crescut foarte mult, lămurind definitiv istoria unor astfel de unități (*Ardevan 1993; Bărbulescu 1975; 1987; Gudea 1972; 1972a; 1976; 1976a; 1977b; 1978; 1982; 1982a; 1982b; 1983; 1984; 1984a; 1984b; Isac 1979; 1983; 1987; Nemeti 1984; Petolescu 1973; 1975; Protase 1968; 1969; 1985; 1985a; Russu 1956; 1977; Wollmann 1972; 1974*) ca și studiile asupra unor diplome militare (*Russu 1956; 1974; 1977; Lórinč 1984*).

c. în concluzie: 1. cercetarea, și drept urmare, cunoașterea limesului provinciei porolissensis a progresat foarte mult: **a)** au fost identificate prin cercetări aproape toate castrele; unele dintre ele au fost cercetate sistematic și destul de amplu (Buciumi, Bologa, Moigrad-Pomet, Ilișua, Gilău, Cășei, Turda); au rămas neidentificate numai castrele de la Sutoru și Romita; **b)** numărul rapoartelor de săpătură sistematice sau relativ sistematice a crescut foarte mult; au apărut monografii de castre (singurele din și pentru provinciile dacice); **c)** a fost cercetată sistematic linia înaintată de turnuri pe granița de nord și nord-vest; pe sectorul de nord-vest s-au făcut săpături propriu-zise (sau sondaje sistematice). Drept urmare cel puțin pe plan intern s-a lămurit definitiv faptul că linia înaintată a limesului pe granița de nord-vest constă în turnuri și fortificații mici (ultimele plasate numai în puncte de trecere), iar în anumite porțiuni mai amenințate, au fost construite baraje relativ scurte din val și șanț. În literatura din

străinătate însă „teoria” graniței de nord-vest și vest a „Daciei” formată dintr-un zid continuu a rămas „în picioare”, pare de neclintit (*Schallmayer 1995*); d) sistemul defensiv al provinciei a apărut pentru întâia oară cu fortificațiile prezentate numerotat, impunând o anumită ordine în prezentarea și organizarea lui.

2. Datele în legătură cu armata provinciei și cu unitățile militare s-au îmbunătățit radical; aproape toate unitățile militare au fost restudiate și parțial micromonografiate; de data aceasta contribuția autorilor români a fost decisivă.

3. Datele în legătură cu cultura materială a soldatului roman din Dacia Porolissensis s-au îmbunătățit simțitor, ca și cele în legătură cu armamentul și echipamentul lui. Se poate astăzi afirma că în castre și pe lângă castre s-a dezvoltat o cultură materială de tip occidental, originară din occident și dezvoltându-se paralel și chiar mai mult decât cea din locurile unde a fost adusă.

4. Numeroase lucrări în legătură cu castrele, cu limesul și cu unitățile militare ale provinciei, aspecte de cultură materială militară au apărut în limbi străine (mărind accesul la cercetările românești) și chiar în străinătate.

Din păcate în literatura românească de specialitate a continuat să persiste o terminologie depășită privind castrul și elementele lui și interpretări înguste ale termenului „limes”. Pentru prea mulți contribuitoari la problemă (și în special pentru cei „ocazionali”, limesul a rămas fie numai linia înaintată de turnuri de pândă și semnalizare, fie nimei porțiunile de zid sau val de pe graniță. Dacă cercetătorilor străini li se poate reproșa că în redarea graniței de vest a Daciei au rămas influențați de literatura romantică veche, celor români, care persistă în a înțelege greșit termenul de „limes” nu le putem reproșa decât ignoranța.

IV. Etapa IV postrevoluționară (1989-1997). Este o perioadă de tranziție. Pentru că ideologia comunistă și subramificațiile ei istorice (tracomania, dacomania, etc) au atins prea puțin acest domeniu, libertatea de exprimare obținută prin revoluție nu a adus încă prea multe noutăți în cercetarea limesului. În schimb această perioadă se caracterizează printr-o lipsă totală de orientare în arheologia epocii romane. Această lipsă se grefează pe o scădere parțială a fondurilor de cercetare, pe o reducere drastică a posibilităților de publicare, pe îngustarea tot mai accentuată a relațiilor de schimb cu țările dezvoltate.

Cercetarea limesului în România a fost afectată și de „mutarea” interesului istoriografiei de epocă romană din Europa de Vest de la cercetarea limesului spre aceea a așezărilor civile a castrelor, a așezărilor rurale, a fermelor agricole, etc.

a. cercetări de teren și săpături arheologice la castre de pe limes: Moigrad-Pomet (*Gudea 1992a; 1994*), Ilișua (*Protase 1995*), Cășei (*Isac 1995*) Românași (*Tamba 1997*), Romita (*Matei-Bajusz 1997*), Tihău (*Opreanu 1997*); la castre din interior: Turda (*Bărbulescu 1997*); pe linia avansată a limesului (*Matei 1996; 1997*).

b. în publicații: 1-2. În perioada la care ne referim nu au apărut lucrări de sinteză în legătură cu Imperiul Roman și nici cu defensiva lui; 3. în lucrările generale privind provincia Dacia, datele în legătură cu sistemul defensiv și armata au fost prezentate foarte succint, dar destul de exact (*Petolescu 1995; Petolescu 1997*); o relatare externă, dar cu caracter „excursionist” a sistemului defensiv dacic (*Schallmayer 1995*), a păstrat din păcate multe din ipotezele și cunoștințele vechi, inclusiv cele privitoare la granița de vest, care e prezentată ca un „zid” de la Someș până la Dunăre, în schimb studiul asupra beneficiarilor din Dacia a fost de bun augur (*Schallmayer 1990*); 4. lucrările speciale dedicate sistemului defensiv au devenit tot mai detaliate; în afară de prezentarea sistematică a evoluției cercetărilor (*Gudea 1992; 1994a; 1997a*) au apărut încercări de a prezenta sistemul în diferitele lui faze (*Cătănciu 1993; Protase 1995*) și, în fine, a apărut și prima încercare sistematică de monografiere a sistemului defensiv dacic (*Gudea 1997*); a apărut chiar și o încercare de prezentare a graniței de vest a Daciei Porolissensis din punct de vedere al circulației monetare (*Bărliba 1996*); a apărut și o monografie de fortificație de graniță (*Gudea 1996*); 5. în ce privește armata s-a făcut din nou o trecere în revistă a tuturor trupelor auxiliare, dar din păcate în același stil învechit și puțin explicit moștenit din perioadele anterioare (*Petolescu 1995a; 1995b; 1996; Gudea 1996; 1997*); 6. a continuat publicarea unor studii și micromonografii despre diferite unități militare (*Gudea 1995a; 1997; Benea 1997; Isac 1991; 1992; 1993*); s-au discutat diverse probleme în legătură cu armata (*Nemeti 1993; 1993a*), cu beneficiari consulari (*Opreanu 1994*), activități ale soldaților (*Gudea 1997 ed. 1; Gudea 1997 ed. 2*), diplome militare (*Garbsch 1991; Garbsch-Gudea 1992; Eck 1994; Petolescu 1973; Gudea 1996a*); 7. au apărut chiar și câteva micromonografii de castre (*Gudea 1997; 1997a; 1997b; Bărbulescu 1997; Isac 1997*;

Matei-Bajusz 1997; Protase 1997); 8. au continuat să fie publicate și probleme speciale ale cercetării castrelor: praetoria (*Isac 1994*), faza de pământ a castrelor (*Hügel 1984*); 9. a apărut prima lucrare monografică dedicată liniei înaintate a limesului în sectorul de nord-vest (*Gudea 1997f*).

c. în concluzie: 1. cercetarea limesului a continuat, dar cota de interes pentru această temă a scăzut; a. un interes special au început să capete cercetările la așezările civile ale castrelor (Moigrad-Pomet, Cășei, Gilău, etc.) tot ca urmare a curentului venit din vestul Europei; b. la numeroase caste cercetate în perioada anterioară (Bologa, Buciumi, Românași, Moigrad-Pomet, Tihău) cercetările au fost abandonate; numărul celor care și-au realizat cercetările este mult mai mic (Cășei, Ilișua, Turda); c. numărul rapoartelor sistematice de săpătură a tot scăzut, calitatea lor fiind tot mai slabă, se poate chiar spune că au fost abandonate și ele; d. cercetarea liniei avansate a limesului a fost aproape abandonată. Doar pregătirile pentru cel de al XVII-lea congres al limesului (care a și avut loc la Zalău în septembrie 1997) au mai înviorat puțin atmosfera, făcând să fie efectuate săpături de control la câteva caste (Românași, Romita, Tihău) cercetate într-o etapă mai timpurie sau chiar necercetate, să fie vizitate și curățate castele lăsate în părăsire (Buciumi, Moigrad-Pomet, Gilău). Cu acest prilej au fost publicate mai sus amintitele micromonografii (vezi mai sus), câteva lucrări despre unități militare din Dacia Porolissensis și în general despre armata din Dacia (*Gudea 1997* ed 1) și lucrări referitoare la cultura materială a soldatului roman din provinciile dacice *Gudea 1997* ed. 2).

Concluzii generale:

1. Cercetarea limesului provinciei (în cadrul general al sistemului defensiv al provinciilor dacice și a armatei romane) a jucat un rol important în cunoașterea istoriei provinciei Dacia Porolissensis: a. a permis precizări importante privind limitele provinciei spre vest, nord-vest și nord; b. s-au putut presupune chiar și limitele sferei de influență romane în afara granițelor spre vest; c. a permis stabilirea formei de organizare a sistemului defensiv al provinciei și capacitatea lui de a asigura pacea romană; d. s-a reușit parțial chiar și atenuarea sau eliminarea unor teorii fanteziste, romantice privind caracterul și forma graniței de nord-vest. Se poate afirma fără teama de a greși că în acești ani arheologii români din Dacia Porolissensis !!! au reușit să apropie standardul cunoașterii limesului provinciei de nivelul cunoscut pentru limesul provinciilor bine cercetate din vestul Europei (Britannia, Germania).

2. Pe planul istoriei militare în general, rezultatele sunt deosebit de importante: a. pentru întâia oară în cadrul provinciilor dacice s-a putut stabili mai exact structura apărării la granițe; b. s-a putut delimita chiar și un specific al apărării provinciei Porolissensis, influențat atât de poziția sa geografică, cât și de relieful zonei; c. s-au eliminat anumite neclarități în legătură cu istoria armatei provinciale, prin cercetări repetate asupra unităților militare.

3. Urmările acestor cercetări de istorie militară pentru istoria provinciei au fost deosebite (mai ales în condiții când nu există aproape cercetări în așezările rurale sau urbane ale provinciei): a. imaginea istoriei epocii romane a căpătat un contur mai precis; b. se poate spune că din punct de vedere militar au fost asigurate toate condițiile pentru ca viața romană din provincie să se desfășoare netulburată. Chiar și imaginea „războaielor marcomanice”, imagine hiperbolizată până la limite în istoriografie, a căpătat un alt contur prin prisma cunoștințelor obținute prin cercetarea castrelor; c. un limes atât de puternic, atât de bine organizat sugerează însă că în spatele lui s-a aflat o structură economică puternică care îl susține; nu poate fi vorba decât de o provincie bogată și puternică, prosperă; d. nu știm aproape nimic despre această provincie (civilă); dar prosperitatea și bogăția ei par a reieși și din aspectul specific, foarte variat și bogat al culturii materiale din caste. Obiectele de lux din ceramică, bronz, fier, sticlă, piatră toate produse local, indică un caracter occidental puternic atât prin origine cât și, mai ales, prin felul în care au evoluat; e. relațiile speciale ale zonei de graniță de aici (mai ales sectorul de nord-vest) cu barbarii, a făcut ca această cultură materială să pătrundă adânc și în lumea barbară, să influențeze cultura materială de acolo. Nu e mai puțin adevărat că au fost identificate și influențe barbare în cultura materială din lumea romană, și mai ales în caste.

Au existat deci toate condițiile economice, politice și militare pentru ca în această provincie (Dacia Porolissensis) să se realizeze simbioza etnică daco-romană, dând naștere unei romanități puternice clar definite social, etnic și lingvistic.

I. Lucrări generale de istorie a Imperiului Roman care cuprind și informații în legătură cu apărarea Daciei Porolissensis

- Altheim 1953** F. Altheim, *Le declin du monde antique*. Examen des causes de la décadence. Le monde extraromain. L'Empire romain, Paris 1953.
- Homo 1925** L. Homo, *L'Empire Romain*. Le gouvernement du monde. La defense du monde. L'Exploitation du monde, Paris 1925.
- Homo 1933** L. Homo, *Le Haut Empire* (Histoire ancienne. Troisième partie. Histoire romaine III), Paris 1933.
- Longden 1936** R.P. Longden, *The wars of Traian*, in *CAH XI*, 1936, p 223-235.
- Millar 1966** F. Millar (with D. Berciu, R.N. Frye, G. Kossach and T. Talbot-Rice), *The Roman Empire and its neighbours*, London 1966.
- Petit 1967** P. Petit, *La paix romaine*, Paris 1967.
- Salmon 1963** E.T. Salmon, *A history of the Roman World from 30 B.C. to A.D. 138*, London 1963.
- TIR L 34** *Tabula Imperii Romani*. L 34 (Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium), Budapest 1968.

II. Lucrări generale în legătură cu apărarea Imperiului Roman cu date despre apărarea și armata Daciei Porolissensis

- Fabricius 1924** E. Fabricius, *limes*, in *RE XIII*, 1924, col 641-645.
- Forni 1962** G. Forni, *limes*, in *Dizionario Epigrafico IV*, 1959-1962, 1269-1274.
- Luttwak 1978** E.M. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire from first Century A.D. to the third*, Baltimore, Maryland 1978.

III. Lucrări generale în legătură cu provinciile dacice, repertorii

- Crișan 1992** I.H. Crișan-M. Bărbulescu-E. Chirilă-V. Vasiliev-I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca 1992.
- Civiltă 1970** *Civiltă romana in Romania*, Roma 1970.
- Daicoviciu 1938** C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest 1938.
- Daicoviciu 1943** C. Daicoviciu, *La Transilvania nelle antichità*, Bucarest 1943.
- Daicoviciu 1945** C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest 1945.
- Gooss 1876** C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt 1976.
- Jung 1894** J. Jung, *Fasten der Provinz Dazien mit Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck, 1894.
- Macrea 1960** M. Macrea-D. Tudor, *Dacia în timpul stăpânirii romane*, in *Istoria României I*, 1960, p 345-467.
- Macrea 1969** M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969.
- Marțian 1909** I. Marțian, *Archäologisch-prähistorischen Repertorium für Siebenbürgen*, in *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXIX*, Heft VI, 1909, p 322-358.
- Marțian 1920** I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița 1920.
- Marțian 1921** I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, Cluj 1921.
- Matei 1979** Al. Matei, *Repertoriul de descoperiri de epocă romană din județul Sălaj*, in *Acta MP III*, 1979, p 121-136.
- Neigebaur 1851** J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt von...*, Kronstadt 1851.
- Lazăr 1997** V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș 1997.

- Petolescu 1995** C.C. Petolescu, *Evolution des structures politiques et administratives de la Dacie romaine*, in *Acta Centri Historiae. Terra Antiqua Balcanica* II, Sofia 1987, p 265-267.
- Petolescu 1987** C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București 1995.
- Römer 1969** *Römer in Rumänien*. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museum Köln und des Historischen Museums Cluj, Köln 1969.
- Schalmayer 1995** E. Schalmayer et alii, *Von den Agri Decumates zum Limes dacicus*, Bad Homburg 1995.
- Torma 1863** C. Torma, *Adalék északnyugati Dácia föld-és helyiratához*, Pesten 1863.
- Tudor 1968** D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București 1968.

IV. Lucrări generale despre apărarea provinciilor dacice cu date despre Dacia Porolissensis

- Bârliba 1996** V. Mihăilescu-Bârliba, *Sectorul frontierei romane din nord-vestul Daciei Porolissensis și datele numismatice*, in *Acta MP* XX, 1996, p 75-85.
- Cătănciu 1981** I. Bogdan-Cătănciu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, Oxford 1981.
- Cătănciu 1990** I. Bogdan-Cătănciu, *Quelques considérations sur le limes de Dacie*, in *Limes 14 Carnuntum 1986 (1990)*, p 805-826.
- Cătănciu 1993** I. Bogdan-Cătănciu, *Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure*, in *ActaMN* 26-30, I/1, 1989-1993, p 49-66.
- Daicoviciu 1943** C. Daicoviciu, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia*, in *AISC* IV, 1941-1943, p 319.
- Daicoviciu 1969** C. Daicoviciu, *Die politisch-militärische und administrative Einrichtung Daciens*, in *Römer in Rumänien*. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj, Köln, 1969, p 36-41.
- Domaszewski 1883** A. von Domaszewski, *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung. IV. Dacia*, in *Rheinisches Museum*, 48, 1883, p 240-242.
- Gudea 1974** N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane. Stadiul actual al cercetărilor*, in *Apulum* XII, 1974, p 182-193.
- Gudea 1974a** N. Gudea, *Das Verteidigungssystem des römischen Dacien. Der heutige Stand der Forschung*, in *SJ* 31, 1974, p 41-49.
- Gudea 1975** N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane. Câteva observații în legătură cu faza de pământ a castrelor*, in *AIIA* XVIII, 1975, p 71-87.
- Gudea 1977** N. Gudea, *Limesul Daciei traiana de la Traianus la Aurelianus*, in *ActaMP* 1, 1977, p 97-114.
- Gudea 1977a** N. Gudea, *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*, in *ANRW* II, 6, 1977, p 849-887.
- Gudea 1979** N. Gudea, *The defensive system of Roman Dacia*, in *Britannia* X, 1979, p 63-87.
- Gudea 1980** N. Gudea, *Recent research on the limes of Roman Dacia*, in *Limes 12 Stirling 1979 (1980)*, p 799-814.
- Gudea 1984** N. Gudea, *Cercetări arheologice efectuate între anii 1979-1983 pe limesul celor trei Dacii și al provinciilor cu granițe învecinate Moesia Superior și Moesia Inferior*, in *AIIA* XXV, 1983-1984, p 499-527.
- Gudea 1986** N. Gudea, *Bericht über die zwischen 1979-1982 am Limes der drei Dakien und benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen*, in *Limes 13 Aalen 1983 (1986)*, p 477-497.
- Gudea 1992** N. Gudea, *Archäologische Forschungen auf den Limes der drei dakische Provinzen und auf den Grenzen der Benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior zwischen den Jahren 1983-1988*, in *EphNap* II, 1992, p 69-94.

- Gudea 1994a** N. Gudea, *Dacia Porolissensis pe timpul războaielor marcomanice*, in *ActaMP XVIII*, 1994, p 69-73.
- Gudea 1997** N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Mainz 1997. Sonderheft aus *Jahrb RGZM* 44, 1997.
- Gudea 1997a** N. Gudea, *Die Verteidigung der Provinz Dacia Porolissensis zwischen Mauersperre und verteidigung in der Tiefe*, in *Limes 16 Rolduc 1995* (1997) p12-24.
- Király 1893-1894** P. Király, *Dacia provincia Augusti*, in *Nagy Becskerek I-II*, 1893-1894.
- Macrea 1957** M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-vest pe timpul împăratului Caracalla*, in *SCIV VIII*, 1- 4, 1957, p 215-252.
- Matei-Lako1979** Al. Matei-E. Lakó, *Repertoriul de descoperiri de epocă romană din județul Sălaj*, in *ActaMP III*, 1979, p 121-136.
- Protase 1995** D. Protase, *Frontierele Daciei în timpul împăratului Traian*, in D. Protase, *Orizonturi Daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, p 340-346.
- Szilágyi 1943** J. Szilágyi, *Dácia nyugati határának első védelmi vonala*, in *Közlemények III*, 1943, p 88-97.
- Torma 1861** C. Torma, *Római nyomok Erdély északi részében*, in *EME I*, 1859-1961, 37-38.
- Torma 1863** C. Torma, *Adalék északnyugati Dácia föld és helyiratához*, Pesten 1863.
- Zahariade 1979** M. Zahariade, *Organizarea militară a daco-geților și românilor pe teritoriul de azi al patriei noastre*, în *Istoria militară a poporului român. Culegere de lecții*, București 1979, p 16-32.
- Vlădescu 1984** C.M. Vlădescu-M. Zahariade, *Evoluția militară a Daciei în secolele I – III e.n.*, în *Istoria militară a poporului român I*, București 1984, p 194-214.
- Wade 1970** D. Wade, *The Roman auxiliary units and camps in Dacia*, University of North Carolina at Chapel Hill, 1970.

V. Monografii de castre din provincia Dacia Porolissensis

- Bărbulescu 1987** M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V-a Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987.
- Bărbulescu 1994** M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda 1994.
- Bărbulescu 1997** M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa / Castrul de legiune de la Potaissa*, Zalău 1997.
- Chirilă 1972** E. Chirilă-N. Gudea-V. Lucăcel-C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj 1972
- Chirilă 1972a** E. Chirilă-N. Gudea-V. Lucăcel-C. Pop, *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj 1972.
- Gudea 1989** N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman.I. Săpături și cercetări arheologice până în 1977*, Zalău 1989.
- Gudea 1989a** N. Gudea, *Porolissum. Der Schlusstein des Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg 1989.
- Gudea 1996** N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman.II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca 1996.
- Gudea 1997c** N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa / Castrul roman de la Bologa*, Zalău 1997.
- Gudea 1997d** N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Buciumi / Castrul roman de la Buciumi*, Zalău 1997
- Gudea 1997b** N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet=Porolissum I/ Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad = PorolissumI*, Zalău 1997.
- Isac 1997** D. Isac, *Die Ala – und Kohortenkastell von Gilău / Castrele de ala și cohorta de la Gilău*, Zalău 1997.

- Matei-Bajusz 1997** Al. V. Matei-I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae / Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*, Zalău 1997.
- Protase 1997** D. Protase-C. Gaiu-G. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița 1997.
- Tamba 1997** D. Tamba, *Das Römergrenzkastell von Românași-Largiana / Castul roman de la Românași-Largiana*, Zalău 1997.
- Tóth 1978** E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad Ausgrabungen von A. Radnóti 1943*, Budapest 1978.

VI. Rapoarte de săpătură, studii și note în legătură cu castre din Dacia Porolissensis

- Alicu 1973** D. Alicu, *Turnuri de porți la castrele romane din Dacia*, in *ActaMN* X, 1973, p 107-122.
- Bărbulescu 1978** M. Bărbulescu-Z. Milea-A. Cătinaș-A. Hopârtean, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice în castrul roman de la Turda. 1971-1976*, in *Potaissa* I, 1978, p 5-15.
- Bărbulescu 1982** M. Bărbulescu-A. Cătinaș-A. Hopârtean- C. Luca, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Potaissa. 1977-1982*, in *Potaissa* III, 1982, p 13-19
- Bărbulescu 1986** M. Bărbulescu, *Les principia du champ legionnaire de Potaissa*, în *Limes 14 Carnuntum 1986 (1990)*, p 821-831.
- Buday 1911** A. Buday, *A Szolnok-Dobokai római táborhelyek jelentősége*, in *EMEVE* 1911, p 9-22.
- Crișan 1961** I.H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda*, in *Materiale* VII, 1961, p 431-439.
- Diaconescu 1984** Al. Diaconescu, *Propuneri pentru reconstituirea unor elemente fortificate ale castrului de la Gilău*, in *ActaMN* XXI, 1984, p 145-159.
- Ferenczi 1957** I. Ferenczi, *A tihói római táborról*, in *Emlék könyv Kelemen*, Cluj 1957, p 279-292.
- Ghegariu 1980** L. Ghegariu, *Raport despre săpăturile arheologice efectuate la Moigrad în anii 1939-1940*, in *ActaMP* IV, 1980, p 77-79.
- Gudea 1969** N. Gudea- E.Chirilă- V.Lucăcel- C.Pop, *Castrul roman de la Buciumui (jud. Sălaj) 1963-1968*, in *ActaMN* VI, 1969, p 149-155.
- Gudea 1972** N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1968*, in *Apulum* X, 1972, p 121-150.
- Gudea 1972a** N. Gudea- E.Chirilă- V.Lucăcel- C.Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj 1972.
- Gudea 1973** N. Gudea- E.Chirilă, *Șantierul erheologic Bologa. Săpăturile din anul 1967*, in *Materiale* X, 1973, p 85-96.
- Gudea 1973a** N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1969*, in *Crisia* II, 1973 p 109-136.
- Gudea 1974** N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1970*, in *SMMIM* 6, 1974, p 25-27.
- Gudea 1976** N. Gudea, *Das Römerlager von Bologa. Zur dakischen Tonware in den Militärlager des römische Dakien*, in *Limes 10 Xanten 1974 (1976)*, p 313-328.
- Gudea 1977** N. Gudea, *Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa*, in *Apulum* XIV, 1977, p 169-215.
- Gudea 1980** N.Gudea- E.Chirilă- V.Lucăcel- Al.V.Matei, *Săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum în anul 1979*, in *Materiale-Tulcea 1980*, p 286-288.
- Gudea 1980a** N.Gudea- E.Chirilă- V.Lucăcel- Al.V.Matei, *Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice de la Moigrad în anii 1977-1979*, in *ActaMP* IV, 1980, p 81-104.
- Gudea-Landes 1980** N. Gudea- A. Landes, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului de la Buciumi. II. Principia*, in *ActaMP* IV, 1980, p 212-217.
- Gudea-Landes 1981** N. Gudea- A. Landes, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului de la Buciumi. III. Bărăcile*, in *ActaMP* V, 1981, p 247-272.

- Gudea 1982** N. Gudea, *În legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice privitoare la lucrarea lui E. Tóth „Porolissum. Das Castellum in Moigrad Ausgrabungen von A. Radnóti 1943”*, in *ActaMP* VI, 1982, p 81-91.
- Gudea-Landes 1980** N. Gudea- A. Landes, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Pomet. I. Clădirea comandamentului*, in *ActaMP* VII, 1983, p 159-180.
- Gudea 1983a** N. Gudea- E.Chirilă- St.Bajusz, *Săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum).I. Castrul de pe Pomet*, in *Materiale-Brașov 1981(1983)*, p 285-288.
- Gudea-Landes 1984** N. Gudea- A. Landes, *Castrul roman de la Buciumi. Propuneri pentru o reconstituire grafică. I-IV*, in *ActaMP* VIII, 1984, p 165-209.
- Gudea 1986** N. Gudea- E.Chirilă- Al.V.Matei- St.Bajusz- D. Tamba, *Raport în legătură cu cercetările arheologice efectuate în anii 1983-1985 La Moigrad (Porolissum)*, in *ActaMP* X, 1986, p 118-158.
- Gudea 1986a** N. Gudea *Porolissum. Municipium Septimium Porolissensium*, București 1986.
- Gudea 1988** N. Gudea- E.Chirilă- Al.V.Matei- St.Bajusz- I. Moțu- C.Stoica, *Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate în complexul daco-roman Porolissum în anii 1986-1987*, in *ActaMP* XI, 1987, p 147-174.
- Gudea 1988a** N. Gudea, *Porolissum – cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis*, in *ActaMP* XII, 1988, p 195-214.
- Gudea 1990** N. Gudea, *Porolissum – Schlussstein der Verteidigung Dakiens*, in *Limes 14 Carnuntum 1986 (1990)*, p 833-842.
- Gudea 1992** N. Gudea- E.Chirilă- Al.V.Matei- St.Bajusz- D. Tamba, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare executate la Porolissum în anii 1988-1991*, in *ActaMP* XVI, 1992, p 143-184.
- Gudea 1994** N. Gudea- Al.V.Matei- St.Bajusz- D.Tamba- H.Pop, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de restaurare executate la Porolissum în anii 1992-1993*, in *ActaMP* XVIII, 1994, p 112-133.
- Hopârtean 1976** A. Hopârtean, *Topografia castrului legiunii V Macedonica de la Potaissa și a zonelor învecinate*, in *Marisia* VI, 1976, p 101-115.
- Horedt 1952** K. Horedt, *Șantierul „Așezări slave în regiunile Cluj și Mureș”*. Gilău, in *SCIV* III, 1952, p 311-354.
- Hügel 1984** P. Hügel, *Considerații asupra fazei de pământ a castrului din Dacia Porolissensis*, în *Comunicări ale cercurilor științifice studențești*, Istorie, II, Cluj-Napoca, 1984, p 314.
- Isac 1980** D. Isac- Al.Diaconescu- C.Opreanu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Cășei. Campaniile 1976-1979*, in *Potaissa* II, 1980, p 29-47.
- Isac 1980a** D. Isac, *Castrul roman de la Gilău (jud. Cluj)*, in *Materiale-Tulcea 1980*, p 292-297.
- Isac 1981** D. Isac- Al.Diaconescu- C.Opreanu, *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, in *ActaMN* XVIII, 1981, p 85-97.
- Isac 1983** D. Isac- Al.Diaconescu- C.Opreanu, *Castrul roman de la Gilău*, in *Materiale-Brașov 1981 (1983)*, p 293-296.
- Isac 1983a** D. Isac- I.Piso- Al.Diaconescu- C.Opreanu, *Castrul roman de la Cășei*, in *Materiale-Brașov 1981 (1983)*, p 287.
- Isac 1983b** D. Isac- Al.Diaconescu- C.Opreanu, *Principia castrului de la Gilău*, in *ActaMN* XX, 1983, p 85-101.
- Isac 1994** D. Isac- P. Hogel- D. Andreica, *Praetoria in dakischen Militäranlagen*, in *SJ* 47, 1994, p 40-64.
- Isac 1995** D. Isac- A. Isac, *Cronica săpăturilor arheologice. Cășeu. Campania anului 1994*, Cluj-Napoca 1995, p 18-19.

- Jungbert 1980** B. Jungbert- C.Pop- I.Chifor, *Săpăturile de la Gherla*, in **Materiale-Tulcea 1980**, p 661-667.
- Landes 1979** A. Landes, *Propuneri pentru o reconstituire a castrului roman de la Buciumi. I. Elementele incintei*, in **ActaMP** III, 1979, p 411-425.
- Macrea 1938** M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1938*, in **ACMIT** IV, 1932-1938, p 195-233.
- Macrea 1958** M. Macrea, *Scavi e rinvenimenti nel 1958m a Porolissum-Moigrad*, in **FA** XIII, 1960, p 360-366.
- Macrea 1959** M. Macrea- M.Rusu- I.Winkler, *Șantierul arheologic Gilău*, in **Materiale** V, 1959, p 453-461.
- Macrea 1961** M. Macrea- D.Protase- M.Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, in **Materiale** VII, 1961, p 361-390.
- Macrea 1962** M. Macrea- D. Protase- M.Rusu- I.Winkler, *Șantierul arheologic Porolissum*, in **Materiale** VII, 1962, p 485-504.
- Macrea 1965** M. Macrea-V.Lucăcel- E.Chirilă- C.Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, in **RevMuz** II, 1965, p 434.
- Macrea 1967** M. Macrea- D. Protase- Șt.Dănilă, *Castrul roman de la Orheiul Bistriței*, in **SCIV** 18, 1, 1967, p 113-121.
- Macrea 1968** M. Macrea, *Buciumi, castro romano*, in **FA** XVIII-XIX, 1968, p 728.
- Macrea 1969** M. Macrea- E.Chirilă- V. Lucăcel- N.Gudea- C.Pop, *Castrul roman de la Buciumi, jud. Sălaj. Săpăturile din anii 1963-1968*, in **ActaMN** VI, 1969, 149-157.
- Macrea 1969a** M. Macrea- E.Chirilă- V.Lucăcel- N.Gudea- C.Pop, *O inscripție din pretoriul castrului roman de la Buciumi*, in **StComBrukenthal** 14, 1968 (1969), p 289-298.
- Macrea 1969b** M. Macrea- E.Chirilă- V.Lucăcel- N.Gudea- C.Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, in **SCSMI** I, București 1970, p 396-417.
- Mitrofan 1962** I. Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum. Castrul roman de la Românași*, in **Materiale** VIII, 1962, p 499-501.
- Moga 1950** M. Moga, *Traiul populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei*, in **SCIV** I, 1, 1950, p 313-335.
- Matei-Bajusz 1997** Al.V.Matei- I.Bajusz, *Castrul roman de la Romita / Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*, Zalău, 1997.
- Opreanu 1997** C. Opreanu, *Raport de săpătură Tihău 1997* Mss.
- Ornstein 1891** J. Ornstein, *Die römische Niederlassung bei Szamosujvár*, in **ArchÉrt** XIV, 1891, p 168-188.
- Ornstein 1900** J. Ornstein, *Die Westgrenze Dakiens*, in **JOAI** 3, 1900, Bbl. 219-220.
- Ornstein 1902** J. Ornstein, *A Szamosujvári római castellum ásátásáról*, in **ArchÉrt** XXVI, 1902, p 76-78.
- Ornstein 1902a** J. Ornstein, *Jelentés a Szamosujvári melleti római castellum keleti oldalának ásátásáról*, in *A Szolnok-Doboka vármegye történeti, iradalmi és etnográfiai társulat 3-dik évkönyve*, Dées, 1902, p 3-11.
- Ornstein 1903** J. Ornstein, *Ausgrabungen bei Szamosujvár*, in **JOAI** VI, 1903, Bbl. 109-113.
- Orosz 1907** E. Orosz, *Jelentés a Szamosujvári római castellum praetoriumáhak ásátásáról*, Szamosujvár 1907.
- Orosz 1909** E. Orosz, *A Szamosujvári római castellum praetoriumáhak ásátásáról*, in **ArchÉrt** XXIX, 1909, p 258-269.
- Panaitescu 1929** Em. Panaitescu, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, in **BSH** XV, 1929 (Sonderheft).
- Panaitescu 1931** Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Căței. Din cercetările nouă*, in **ACMIT**, 1929, p 321-342.

- Petculescu 1987** L. Petculescu, *Roman granaries in Dacia*, in **SJ** 43, 1987, p 66-76.
- Protase 1962** D. Protase, *Șantierul arheologic Porolissum. Castrul roman de la Tihău*, in **Materiale** VIII, p 19-62, p 384-396.
- Protase 1962a** D. Protase, *Orhei, Scavi in un castro romano*, in **FA** XIV, 1962, p 385.
- Protase 1964** D. Protase, *Descoperiri arheologice la Gherla*, in **ProblMuz**, 1964, p 177-181.
- Protase 1965** D. Protase, *Descoperiri recente în castrul roman de la Gherla*, in **StCL** VII, 1965, p 490.
- Protase 1968** D. Protase- Șt.Dănilă, *Un castru roman de pământ la Livezile pe granița de nord a Daciei*, in **SCIV** 19, 3, 1968, p 531-540.
- Protase 1981** D. Protase- G.Marinescu- C. Gaiu, *Cercetările arheologice în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)*, in **Materiale-Brașov 1981** (1983), p 289-298.
- Protase 1983** D. Protase- R.Ardevan, *Săpăturile de salvare de la Gherla*, in **Materiale-Brașov 1981** (1983), p 299-303.
- Protase 1994** D. Protase, *Castrul roman de la Tihău (jud. Sălaj)*, in **EphNap** IV, 1994, p 75-101.
- Protase 1995** D. Protase- C. Gaiu, *Ilișua. Cronica săpăturilor arheologice. Campania 1994*, Cluj-Napoca 1995, 6.
- Rusu 1956** M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilău*, in **Materiale** II, 1956, p 687-716.
- Rusu 1959** M. Rusu, *Șantierul arheologic Gilău*, in **Materiale** V, 1959, p 453-459.
- Rusu 1961** M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum. Castrul roman de pe dealul Citera*, in **Materiale** VII, 1961, p 374-376.
- Rusu 1959** I.I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi (raion Zalău). Contribuții la istoria militară a Daciei*, in **SCIV** X, 2, 1959, p 305-319.
- Stanciu 1985** I. Stanciu, *Considerații asupra clădirii comandamentului (principia) castrului auxiliar din Dacia*, in **ActaMP** IX, 1985, p 219-246.

VII. Lucrări privind cercetările de teren și săpăturile arheologice pe

linia înaintată de turnuri a limesului

- Bajusz-Tamba 1988** I. Bajusz- D.Tamba, *Contribuții la topografia arheologică a văii Someșului. Sectorul Căpâlna-Jibou*, in **ActaMP** XII, 1988, p 91-120.
- Buday 1912** A. Buday, *Vannak-e limes maradványok a Mesezen?*, in **DolgCluj** III, 1912, p 107-118.
- Buday 1914** A. Buday, *Limes maradványok porolissum környékén*, in **DolgCluj** V, 1914, p 95-108.
- Buday 1927** A. Buday, *Vitás kérdések. I. Limesproblema / Streitfragen. I. Limesproblemen*, in **DolgSzeged** III, 1927, p 126-127, p 137-138.
- Buday 1929** A. Buday, *Ma magyarföldi limeskutatások*, in **ArchÉrt** XLVII, 1929, p 58-67.
- Daicoviciu 1936** C. Daicoviciu, *În jurul unor probleme din Dacia romană II. Există un limes dacicus în Munții Meseșului?*, in **AISC** III, 1933-1935 (1936), p 254-256, 303.
- Dumitrașcu 1969** S. Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, in **ActaMN** VI, 1969, p 483-391.
- Ferenczi 1941** I. Ferenczi, *Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán*, in **ErdMúz** XLI, 1941, p 189-214.
- Ferenczi 1959** I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest a Daciei*, in **SCIV** X, 2, 1959, p 337-350.
- Ferenczi 1967** I. Ferenczi, *Die Erforschung des dakischen Limes auf den Höhen des Meseșgebirge*, in **Dacia** XI, 1967, p 143-162.
- Ferenczi 1967a** I. Ferenczi, *Le système et le caractère du soi-disant limes dacicus*, in *The résumés of papers read at the 7th International Congress of Roman Frontier Studies*, Tel Aviv 1967.

- Ferenczi 1968** I. Ferenczi, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului limes dacicus*, in *ActaMN* V, 1968, p 75-98.
- Ferenczi 1968a** I. Ferenczi, *Ricerche intorno al limes dacico longo di cresto dei Monti Meseș*, in *FA* XVIII, XIX, 1968, p 715-716.
- Ferenczi 1969** St. Ferenczi, *Cu privire la apărarea hotarului de nord a provinciei Dacia*, in *StCom Satu Mare* 1, 1969, p 91-110.
- Ferenczi 1969a** St. Ferenczi, *Zur Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dazien*, in *Limes 8 Cardiff* 1969 (1974), p 204-211.
- Ferenczi 1971** St. Ferenczi, *Câteva precizări în legătura cu noțiunea de limes dacicus*, in *Apulum* IX, 1971, p 599-625.
- Ferenczi 1972** St. Ferenczi, *Cercetări și rezultate noi pe limesul de nord a Daciei romane*, in *FI* II, 1972, p 37-45.
- Ferenczi 1972a** St. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest a Daciei*, Partea a 2-a / 1, in *ActaMN* IX, 1972, p 387-418.
- Ferenczi 1973** St. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest a Daciei*, Partea a 2-a / 2, in *ActaMN* X, 1973, p 545-563
- Ferenczi 1973a** St. Ferenczi, *Contribuții și rezultate noi pe limesul Daciei Intracarpatică*, in *Apulum* XI, 1973, p 191-222.
- Ferenczi 1974** St. Ferenczi, *Die Nordstrecke des dachischen Limes von Crișul Repede bis zum Ostkarpaten*, in *Limes 9 Mamaia 1972*(1974), p 201-205.
- Ferenczi 1974a** St. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest a Daciei*, Partea a 2-a / 3, in *ActaMN* XI, 1974, p 23-40.
- Ferenczi 1974b** St. Ferenczi- I.Baias- G.Ferenczi, *Investigații noi pe limesul de nord și nord-est al Daciei Porolissensis*, in *FI* III, 1974, p 181-189.
- Ferenczi 1974c** I. Ferenczi, *Neue Forschungsergebnisse ober den Limes des innenkarpatischen Daziens*, in *Dacia* XVIII, 1974, p 127-136.
- Ferenczi 1974d** I. Ferenczi, *Zur Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dakien*, in *Limes 8 Cardiff 1969* (1974), p 204-211.
- Ferenczi 1975** I. Ferenczi, *Limesul Daciei Porolissensis între valea Zagrei și valea Mureșului*, in *Sargetia* XI-XII, 1974-1975, p 285-289.
- Ferenczi 1977** G. Ferenczi- I. Ferenczi, *Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis*, in *Limes il Székesfehérvár 1976* (1977), p 365-376.
- Ferenczi 1978** St. Ferenczi, *Beiträge zur Kenntnis des römischen Limes nördlich von Someșul Mare*, in *Dacia* XXII, 1978, p 259-288.
- Ferenczi 1986** I. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, in *ActaMN* XXIV-XXV, 1985-1986, p 171-187.
- Ferenczi 1988** I. Ferenczi, *Limesul Daciei Porolissensis. Sectorul de pe Someșul unit. Elemente de apărare pe subsectorul Ileanda-Tihău*, in *ActaMP* XIV-XV, 1990-1991, p 127-150.
- Finály 1904** H. Finály, *A limes dacicus és pa Pogujori fOld vár*, in *ArchÉrt* XXIV, 1904, p 9-15.
- Gudea 1971** N. Gudea, *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*, in *ActaMN* VIII, 1971, p 507-530.
- Gudea 1980** N. Gudea, *Cercetările de teren și săpăturile arheologice efectuate pe linia de turnuri din sectorul de nord-vest al limesului Daciei*, in *Materiale-Tulcea 1980*, p 661-663.
- Gudea 1985** N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. Linia înaintată de turnuri și fortificații mici de pe sectorul de nord-vest al limesului provinciei între castrale de la Bologa și Tihău*, in *ActaMP* IX, 1985, p 143-218.
- Gudea 1997f** N. Gudea, *Der Meseș-Limes. Die vorgeschobene Kleinfestunglinie auf westlichen Abschnitt der Grenze der Provinz Dacia Porolissensis / Limesul de pe Munții Meseș*.

Linia înaintată de turnuri de pază pe sectorul de vest al graniței provinciei Dacia Porolissensis, Zalău 1997.

- Macrea 1967a** M. Macrea, *De limes porolissensis*, in *The résumées of papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv, 1967.
- Matei 1996** Al. V. Matei, *Limes porolissensis – o nouă linie de apărare zid-șanțuri-turnuri descoperite în fața complexului militar roman de la Porolissum*, in *ActaMN XX*, 1996, p 63-73.
- Matei 1997** Al. V. Matei, *Limes porolissensis. A new defensive line (ditch, wall and towers) discovered in front of the Roman military site of Porolissum in Dacia Porolissensis*, in *Limes 16 Tolduc 1995* (1997), p 93-100.
- Radnóti 1945** A. Radnóti, *A dáciai limes a Meszesen / Il limes sulla montagna Meseș*, in *ArchErt V*, 1945, p 139-168.
- Téglás 1906** G. Téglás, *Limestanulmányok*, in *ETTK 21*, 1906.
- Téglás 1907** G. Téglás, *A limes dacicus igazolása*, in *ArchErt XVIII*, 1907, p 565-580.
- Torma 1880** C. Torma, *A limes dacicus felsőrésze*, Budapest 1880.
- Torma 1883** C. Torma, *Dácia nyugati harár tóltéséről*, in *MTAE 1883*, p 133-150.
- Vlassa 1962** N. Vlassa- Șt. Dănilă, *Săpăturile arheologice de la Sărățel*, in *Materiale VIII*, 1962, p 341-347.

VIII. Lucrări despre armata Imperiului Roman care includ date în legătură cu armata Daciei Porolissensis

- Beneš 1970** J. Beneš, *Die römische Auxiliarformationen im Unteren Donauraum*, in *SPFBUE-15*, 1970, p 159-210.
- Le Bohec 1989** Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Paris 1989.
- Callies 1964** H. Callies, *Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri. Beiträge zur Geschichte des römischen Heeres*. Sonderheft des 45. BerRKG, Frankfurt am Main, 1964.
- Cheesman 1914** G.L. Cheesman, *The auxilia of the Roman Imperial army*, London 1914.
- Cichorius 1893** K. Cichorius, *ala*, in *RE I*, 1893, p1223-1270.
- Cichorius 1899** K. Cichorius, *Die Auxiliartruppen des römische Kaiserheeres*. Sonder-Abdruck aus Pauly-Wysowas Realencyklopädie IV, 1899, Stuttgart 1899.
- Cichorius 1901** K. Cichorius, *cohors*, in *RE IV*, 1901, p 231-356.
- Dobson 1978** B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges*, Köln 1978.
- Forni 1953** G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocletiano*, Roma 1953.
- Holder 1980** P.A. Holder, *Studies in the auxilia of the Roman army from Augustus to Trajan*. BAR IS 70, 1980.
- Homo 1925** L. Homo, *L'Empire Romain. Le governement du monde. La defense du monde. L'Exploitation du monde*, Paris 1925.
- Kraft 1951** K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bern 1951.
- Nesselhauf 1936** H. Nesselhauf, *CIL XVI. Diplomata militaria*, Berlin 1936.
- Parker 1958** H.D.M. Parker, *The Roman legions*. With a bibliography G.R. Watson, Cambridge 1958.
- RadnUti 1959** A. RadnUti, *Zur Dislokation der Auxiliartruppen in der Donauprovinzen*, in *Limes 3 Basel 1967 (1969)*, p 191-230.
- Ritterling 1924** E. Ritterling, *legio*, in *RE XII*, 1924, p 1186-1328.
- Le Roux** P. Le Roux, *Exercitus hispanus et les guerres daciques de Trajan*, in *Melanges de la Casa de Velasquez 21*, 1985, p 77-157.

- Roxan 1973** M. Roxan, *The auxilia of the Roman army raised in the Iberian peninsula*, London 1973.
- Roxan 1978** M. Roxan, *Roman military diplomas. 1954-1977*, London 1978.
- Roxan 1985** M. Roxan, *Roman military diplomas. 1978-1984*, London 1985.
- Rowel 1937** H.T. Rowel, *numerus*, in *RE* 34, 1937, p 1327-1341, p 2537-2554.
- Saddington 1976** D. Saddington, *The development of the Roman auxiliary forces from Augustus to Trajan*, in *ANRW* II, 3, 1976, p 176-201.
- Saxer 1967** R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus von Diocletian*, Köln 1967.
- Speidel 1978** M.P. Speidel, *Guards of the Roman army. An essay on the singulares of the provinces*, Bonn 1978.
- Wagner 1938** W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938.
- Webster 1969** G. Webster, *The Roman Imperial army of the first and second centuries A.D.*, London 1969.

IX. Lucrări generale despre armata romană în provinciile dacice

- Ardevan 1991** R. Ardevan, *Beneficiarii în viața civilă a provinciei Dacia*, in *EphNap* 1, 1991, p 163-171.
- Benea 1980** D. Benea, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de palmyreni din Dacia romană*, in *Apulum* XVII, 1980, p 131-140.
- Benea 1985** D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, in *Banatica* 8, 1985, p 139-154.
- Benea 1997** D. Benea, *Cohors I Brittonum? Ulpia Torquata pia fidelis c.R.*, in *ActaMN* 34. 1, 1997, p 53-60.
- Beneš 1978** J. Beneš, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystem im Unterendonauroaum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha 1978.
- Christescu 1937** V. Christescu, *Istoria militară a Daciei roamne*, București 1937.
- Daicoviciu 1953** C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia*, in *SCIV* IV, 1953, p 541-555.
- Daicoviciu 1957** C. Daicoviciu, *Ein neues Militärdiplom aus Dacien (Căței)*, in *Dacia* I, 1957, p 191-203.
- Daicoviciu 1970** C. Daicoviciu, *Ein neues Militärdiplom aus Dacien*, in C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970.
- Detschew 1937** D. Detschew, *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, in *Klio* 30, 1937, p 187-199.
- Garbsch 1989** J. Garbsch, *Das älteste Militärdiplom for die Provinz Dazien*, in *BVB* 54, 1989, p 137-151.
- Gudea 1975** N. Gudea, *Observații cu privire la cohortele I Hispanorum din Dacia*, in *SCIV* 26, 3, 1975, p 381-386.
- Gudea 1976** N. Gudea-M. Zahariade, *Spanish units in Roman Dacia*, in *Archivo Espanol de Arqueologia* 53, nr. 141-142, 1980, p 61-76.
- Macrea 1969** M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969 (unitățile militare).
- Protase 1962** D. Protase, *Le coorti I Hispanorum et I Ubiorum in Dacia*, in *Dacia* 6, 1962, p 505-508.
- Protase 1973** D. Protase, *Troupes auxiliares originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, in *Dacia* XVIII, 1973, p 323-328.
- Russu 1973** I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferioară în lumina diplomei militare din anul 123 e.n.*, București 1973.
- Russu 1974** I.I. Russu, *Die Hilfstruppen am Limes Daciae Superioris*, in *Limes* 9 Mamaia 1972 (1974), p 215-226.
- Russu 1972** I.I. Russu, *Auxilia provinciae Daciae*, in *SCIVA* 23. 1, 1972, p 63-77.

X. Lucrări generale despre armata provinciei Dacia Porolissensis

- Chifor-Russu 1973** I. Chifor- I.I.Russu, *Diploma militară din anul 123 din colecția Muzeului din Gherla*, in **RevMuz** 5, 1973, p 461-467.
- Daicoviciu 1961** C.Daicoviciu- D.Protase, *Un nouveau diplome militaire de Dacia Porolissensis (Gherla)*, in **JRS** 51, 1961, p 63-70.
- Daicoviciu 1964** C.Daicoviciu- D.Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis (Gherla). Știri noi despre organizarea Daciei romane*, in **ActaMN** I, 1964, p 163-180.
- Eck1994** W. Eck-I.Piso- D.Isac, *Ein Militärdiplom aus der Provinz Dacia Porolissensis*, in **ZPE** 100, 1994, p 577-591.
- Gudea 1977** N. Gudea, *Câteva observații în legătură cu trupele din Dacia de nord și cu armata Daciei Porolissensis*, in **ActaMP** I, 1977, p 115-122.
- Gudea 1995** N. Gudea, *Despre câteva fragmente de diplome descoperite la Porolissum*, in **ActaMP** 19, 1995, p 73-88.
- Isac 1977** D. Isac, *A new military diplom from Gilău*, in **Epigraphica**, București 1977, p 39-67.
- Macrea 1964** M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considerations sur l'organisation de la Dacie romaine*, in **Dacia** VIII, 1964, p 145-160.
- Mócsy 1962** A. MUcsy, *Zum neuen dakischen Militärdiplome (JRS 51,1961)*, in **Argo** III.1, 1962, p 73-74.
- Nemeth 1993** Ed. Nemeth, *Despre originea etnică a soldaților și veteranilor din Dacia Porolissensis*, in **Analele Banatului** II, 1993, p 195-205.
- Nemeth 1993a** Ed. Nemeth, *Despre organizarea unor numeri din Dacia Porolissensis*, in **Studii de istorie a Banatului** 1993, p 83-91.
- Panaitescu 1931** Em. Panaitescu, *Das Militärdiplom von Cășei*, in **Rendiconti della Pontificale Academia Romana di Archeologia** 7, 1930-1931, p 119-120.
- Protase 1972** D. Protase, *Exercitus Daciae Porolissensis et la défanse des frontières septentrionales de la Dacie*, in **Limes 9 Mamaia 1972 (1974)**, p 227-233.
- Opreanu 1994** C. Opreanu, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limesul de nord al Daciei în secolul al III-lea*, in **ActaMN**, 31.1, 1994, p 69-78
- Garbsch 1991** J.Garbsch- N.Gudea, *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, in **ActaMP** XIV-XV, 1990-1991, p 61-79.
- Gudea 1996** N. Gudea, *Note de lectură.III. Despre armata din provinciile dacice*, in **ActaMN** 33. 1, 1996, p 169-176.
- Gudea 1997e** N. Gudea, *Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis.5. Cohors I Hispanorum quingenaria equitata*, in **ActaMN** 34.1, 1997, p 61-73.
- Gudea 1997 ed1** N. Gudea (editor), *Beiträge zur Kenntnis des täglichen Lebens des römischen Soldaten in den dakischen Provinzen / Contribuții la cunoașterea vieții materiale a soldatului roman în provinciile dacice*, Cluj-Napoca, 1997/ Publicație separată din ActaMN 34.1, 1997.
- Gudea 1997 ed2** N. Gudea (editor), *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den Dakischen Provinzen / Contribuții la cunoașterea armatei romane din provinciile dacice*, Cluj-Napoca 1997. Sondererscheinung von ActaMN 34.1, 1997/ Publicație separată din ActaMN 34.1, 1997.
- Petolescu 1973** C.C. Petolescu, *Dacia Porolissensis într-o nouă diplomă militară*, in **StCl** 15, 1973, p 131-135.
- Petolescu 1995** C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (I)*, in **SCIVA**, 46.1, 1995, p 35-49.
- Petolescu 1995a** C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (II)*, in **SCIVA**, 46.3-4, 1995, p 237-275.

- Petolescu 1996** C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (III)*, in *SCIVA*, 47.1, 1996, p 21-38.
- Russu 1956** I.I. Russu, *Diploma militară de la Gilău*, in *Materiale* IV, 1956, p 703-715.
- Russu 1974** I.I. Russu, *Das römische Militärdiplom von 123 for Dacia Porolissensis und Pannonia Inferior*, in *Dacia* XVIII, 1974, p 155-176.
- Szilágyi 1946** J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek / Die Besatzungen von Dacien und ihre Ziegelstempel*, Budapest 1946.
- Zahariade 1976** M. Zahariade, *Trupele de origină hispanică din Dacia*, in *SCIVA* 27.4, 1976, 477-194.
- Zahariade 1977** M. Zahariade, *Addends et corrigenda (la trupele de origină hispanică)*, in *SCIVA* 28.2, 1977, p 261-265.

XI. Studii și note despre unități militare din Dacia Porolissensis

- Ardevan 1993** R. Ardevan, *Eine römische Inscript aus Gherla*, in *PZ* 99, 1993, p 220-222.
- Bărbulescu 1975** M. Bărbulescu- Z.Milea, *O descoperire epigrafică din castrul de la Potaissa*, in *SCIV* 24.4, 1975, p 571-576.
- Bărbulescu 1987** M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987.
- Gudea 1972** N. Gudea, *CIL III, 7648*, in *Apulum* X, 1972, p 707-712.
- Gudea 1972a** N. Gudea, *Inscripții și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologa*, in *ActaMN* IX, 1972, p 413-437.
- Gudea 1976** N. Gudea, *Legio VII Gemina in Dacia*, in *SCIVA* 27.1, 1976, p 109-114.
- Gudea 1976a** N. Gudea, *Observații în legătură cu unele note epigrafice*, in *SCIVA* 27.4, 1976, p 517-521.
- Gudea 1977** N. Gudea, *Cohors I Ulpia Brittonum in Dacia*, in *SCIVA* 28, 1977, p 129-134.
- Gudea 1978** N. Gudea, *Descoperiri arheologice mai vechi sau mai noi la Porolissum*, in *ActaMP* II, 1978, p 65-75.
- Gudea 1982** N. Gudea, *Despre câteva fragmente de diplome militare redescoperite sau mai nou descoperite*, in *ActaMP* VI, 1982, p 59-68.
- Gudea 1982a** N. Gudea, *Despre câteva donaria și aplici disc cu inscripție din Dacia*, in *ActaMP* VI, 1982, p 51-57.
- Gudea 1982b** N. Gudea, *Restituiri arheologice (II)*, in *ActaMP* VI, 1982, p 69-73.
- Gudea 1983** N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei romane.3. Cohors II Britannica*, in *ActaMP* VII, 1983, p 153-158.
- Gudea 1984** N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei romane.3. Cohors IV Thracum*, in *ActaMP* VIII, 1984, p 219-225.
- Gudea 1984a** N. Gudea, *Legio VII Gemina la Porolissum. O rectificare cu caracter cronologic*, in *ActaMP* VIII, 1984, p 227-230.
- Gudea 1984b** N. Gudea, *Din nou despre câteva fragmente de diplome militare și plăcuțe de bronz cu inscripție din Dacia Porolissensis*, in *ActaMP* VIII, 1984, p 211-218.
- Gudea 1996** N. Gudea, *A proposito di un fragmento di diploma militare da Porolissum. Osservazioni riguardo il diplome IDR I D XXXIII*, in *Ommagio à Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca 1996, p 151-154.
- Isac 1979** D. Isac, *Ala Siliana C.R. torquata et armilata in Dacia*, in *ActaMN* 16, 1979, p 30-67.
- Isac 1983** D. Isac, *Die ala I Siliana C.R. torquata et armilata in Dakien*, in *AAASH* 95, 1983, p 187-205.
- Isac 1987** D. Isac, *Date noi cu privire la cohors II Britannica (miliaria)*, in *ActaMP* XI, 1987, p 175-180.
- Isac 1991** D. Isac, *Diana stabilis venatrix examinatrix*, in *Chiron* 21, 1991, p 345-351.
- Isac 1992** D. Isac, *Praefecti alae Silianae*, in *EphNap* II, 1992, p 151-158.

- Isac 1993** D. Isac, *O inscripție imperială în castrul de la Gilău*, in *EphNap* VII, 1993, p 189-195.
- Lörincz 1993** B. Lörincz, *Zur Herkunft eines Soldaten der cohors I Augusta Ituraeorum*, in *ZPE* 95, 1993, p 297-299.
- Nemeth 1984** E. Nemeth, *Cohors I Britannica miliaria c.R. equitata la Cășei*, in *Comunicări Științifice Studentești*. Istorie, II, Cluj-Napoca, 1984, p 48-54.
- Panaiteescu 1932** Em. Panaiteescu, *Monumente inedite din Largiana*, in *ACMIT*, 1930-1931(1932), p 83-116.
- Petolescu 1973** C.C. Petolescu, *Provincia Dacia Porolissensis într-o nouă diplomă militară*, in *StCl* XV, 1973, p 131-135.
- Petolescu 1975** C.C. Petolescu, *Palmyreni Sagitarii dans un nouveau diplome militaire de la Dacie Superieure*, in *Latomus* XXXIV.1, 1975, p 1020-1023.
- Protase 1968** D. Protase, *Elemente trace și ilire în ala II Panniorum în Dacia*, in *SCIV* 19, 1968, p 339-344.
- Protase 1985** D. Protase, *Date noi despre ala I Tungrorum Frontaniana în Dacia*, in *SCIVA* 36.3, 1985, p 249-252.
- Protase 1985a** D. Protase, *Neue Daten ober ala I Tungrorum Frontaniana in Dakien*, in *Römische Geschichte, Altertumskunde und archäologisch-epigraphischen Studien*, I, Wien 1985, p 495-504.
- Russu 1956a** I.I. Russu, *Materiale epigrafice din Muzeul Raional Dej*, in *ActMuz* 2, 1956, p 118-131.
- Russu 1977** I.I. Russu, *O descoperire epigrafică la Potaissa. Rectificări la SCIVA 26.4, 1975, p 571-576*, in *SCIVA* 28.2, 1977, 217-223.
- Schallmayer 1990** E. Schallmayer- E.Kiss- J.Ott- G. Preuss- E.Wittkopf, *Corpus griechischen und lateinischen Beneficiar-Inscripfen des römischen Reiches*, Stuttgart 1990.
- Szilágyi 1941** J. Szilágyi, *Római csapattestek belyeges téglai Magyarvistán*, in *Közlemények* 1, 1941, p 117-121.
- Wollmann 1972** V. Wollmann, *Cohors I Cannanefatium in Dakien*, in *Germania* 50, 1972, p 247-251.
- Wollmann 1974** V. Wolmann-G.Bot, *Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău*, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p 429-440.

DACIA POROLISSENSIS I. **BEITRÄGE ZU EINER BIBLIOGRAPHIE DER MILITÄRGESCHICHTE UND** **ZU EINER FORSCHUNGSGESCHICHTE** **(Zusammenfassung)**

Die Arbeit eröffnet eine Reihe von Studien mit bibliographischen und analytischem Charakter, deren Zweck es ist, einer künftigen Geschichte der Provinz Dacia Porolissensis zugrundezuliegen.

Es wird eine thematisch unterteilte Bibliographie der Militärgeschichte der Provinz geboten. Die Angaben zur Organisierung der Verteidigung wurden in 11 Abschnitten dargestellt: 1. Arbeiten zur allgemeinen Geschichte des Römischen Reiches; 2. allgemeine Arbeiten zur Militärgeschichte; 3. allgemeine Arbeiten zur Geschichte der dakischen Provinzen; 4. spezielle Arbeiten zur Verteidigung der Provinz Dakien; 5. Kastellmonographien; 6. Berichte zu Grabungen, die in den Kastellen der Provinz durchgeführt wurden; 7. Untersuchungen im Gelände und archäologische Grabungen auf der vorgerockten Linie der Wacht- und Signaltorme; 8. Arbeiten über die Armee des Römischen Reiches; 9. Arbeiten zur Armee der Donau- und der dakischen Provinzen; 10. Arbeiten über die Armee der Provinz Dacia Porolissensis; 11. monographische Arbeiten über Militäreinheiten in der Provinz.

Aufgrund dieser Bibliographie stellte der Verfasser eine Geschichte der Forschungen von deren Anfang bis ins Jahr 1997 auf, wobei auch mengenmäßige, qualitative und thematische Entwicklung der historischen Literatur dargestellt wird, zusammen mit einigen Bemerkungen zur Militärgeschichte der Provinz.

Danach skizziert der Autor die wichtigsten Kapitel der künftigen Geschichte der Provinz Dacia Porolissensis, mit sehr kurzen Kommentaren zu jedem Kapitel, mit der Ausnahme des Kapitels zur Militärgeschichte, der umfassender ist.

Die folgenden Studien sind nach demselben Schema organisiert: eine Bibliographie des jeweiligen Bereiches (Verwaltung, Wirtschaftsgeschichte, Bevölkerung, Religion, usw.), Forschungsgeschichte und der Bereich selbst, ausführlich dargestellt und analysiert.